

ANADOLU TÜRK SANATI VE YERLİ KAYNAKLARLA İLİŞKİLER ÜZERİNE BİR DENEME

Orhan TUNÇER

Doğu Anadolu ve Kafkasları içine alan bölgenin, diğer bölgeler gibi çok eskilere inen bir uygarlığı olduğu bilinmektedir. İncelemeler sonucu, Mezopotamya, Suriye ve Küçük Asya gibi bu yörenin de, kendi içinde bir bölgesel oluşum geçirdiğini ve çevre etkisiyle sanatlarının yoğrulduğunu görüyoruz. Bu harmana, toplum dokusu (etnik yapı) da karışınca, ortaya değişik yorumlar çıkıyor. Hiç bir sanatı arınmış ve katıksız olarak bir topluma bağlayamayacağımıza göre, acaba Anadolu Türk Sanatının oluşum döneminde, yerli etkenlerin katkısı ne olmuştur? Kanımızca, sorunun cevabı, bu uyarlıkların derinliğine incelenip giderek açıklık kazanmasına bağlıdır. Diğer bir anlatımla, Anadolu Türk sanatı değerlendirmesi, bu yerli kaynaklar yeterince incelenmedikçe tamamlanmış sayılmıyabilir. Biz bu konuda Diyarbakır, Mardin ve dolaylarında yaptığımız ufak bir çalışmaya¹, bu yazımızla kendi çapımızda yeni araştırma ve değerlendirmelerimizi eklemek istiyoruz.

Günümüze erişebilmiş Ermeni dini yapılarından 6. yy. a kadar inebilenleri vardır. Bazilika tipindeki bu yapılar doğu - batı doğrultusunda uzunlamasına bir bölüm ve sağlı - sollu galerilerden oluşur. 5. yy. a inen bir örnekte (Ani'nin 4 km. kadar güneydoğusunda bulunan Ererok'taki bazilikada) ise sağlı - sollu galeriler dışarıya açıktırlar. Apsis önünde uzunca ve tek bölümlü olanları yanında (Karnof = Karnout ve

Tanaan kiliseleri 5. yy.), kare plânlı (Bağaran Kilisesi çizim 1) ve sekizgen plânlı olanlarını da (Eghward da Zoravar Kilisesi 7. yy. çizim 2) görüyoruz.

Ermeni dini yapılarında şekil olarak en yaygını merkezi plânlı olanlarıdır. Bu plân şaması ufak - tefek değişikliklerle son yüzyıllara kadar uygulanır. İlk örneğini Miren (639 M.) Kilisesi'nde görüyoruz (çizim 3). Tekor' (Digor) daki (5 - 7. yy.) diğer kilisesinde aynı plâna, apsis çıkıntısı dışında üç yönde dışa açık galeri (revak) eklenmiştir.

19. yy. da restore edilen Odzoun (Ouzoun) daki kilise de (5 - 7. yy.) merkezi plânlı olup kitle anlayışı artık belirli bir düzene erişmiştir. Buna göre; apsis ekseninde bulunan kare plânlı orta alan, üstte, sekizgen bir gövde olarak yükselmekte ve sekizgen külâhla (piramit) sonuçlanmaktadır. Birbirini dik kesen ve çatıları iki yana akıntılı olan tonozlu dört bölüm, bu külâhlı gövdeden daha aşağıda kalır. Köşe bölümlerinin örtüleri yanlara (kuzey ve güneye) akıntılı olup çatıda en alçak düzeyde tutulmuşlardır. Bu kitle anlayışı giderek klasikleşerek son yüz yıllara kadar süregelir. Tamburda, tromp kemerleriyle sekizgene dönüşen orta alanı, içte kubbe, dışta sekizgen piramit örter.

1) Diyarbakır - Mardin ve dolaylarında bazı Hıristiyan dini yapılarında, Türk-İslâm Mimari unsurları. Orhan Tunçer. San'at Tarihi Yılılığı V. İstanbul Üniversitesi Ed. Fk. 1972-3 sayfa 209.

orta alan; sekizgen gövdenin dört ana yöne açılan dar, fakat yüksek dört penceresinden ışık alır. Eksendeki tonozlarında aynı türde üst dehliz pencereleri vardır.

Değişmiyen yöntem, giriş düzeyinde dış duvarlarda pencere olmayışıdır. Kitle, ne kadar küçük (Achdarağ'daki Garmravor Şapeli 5 - 7. yy.) veya büyük olursa olsun ışıklandırmadaki bu yasa değişmez. İbadete yönelen kimsenin, dış dünyadan kopması amacıyla göz düzeyine pencere koymamanın ve hatta boşluk sağlamanın son yüz yıllara kadar geçerli bir düşünce olduğu anlaşılıyor.

Klasikleşen bu plân dışında başka uygulamaları da az da olsa görüyoruz. Büyükçe bir karenin kenarlarına, eksenlere gelecek şekilde apsis gibi yarım daire çıkıntılarının eklendiği (Bağaran'daki çizim 1 veya Mastara'daki kilise gibi 7 yy.), doğrudan doğruya haç plânlı olup, sadece doğuya bakan yönü apsisli olan ve dışa yansımayan (Lmbadavank'taki kilise 7. yy.) doğu-batı yönde uzanan kitleden, kuzey ve güney yönde yarım daire çıkıntılı (Talin'deki Mere Kilisesi 7. yy.), dikdörtgen veya bunların karışımından oluşan (Sanahin'deki kilise kompleksi) plânları da vardır.

641 - 661 yılları arasında Catholikos Nerses III tarafından Zwartotz'da yaptırılan Saint - Gregoire Kilisesi'nde ise birden bire değişik bir plân dikkati çeker. Ani'deki Saint Gregoire Gagit I. Kilisesi (M: 1000) bunun küçük bir örneğidir. (çizim 4). Dört ayağa oturan orta kare alan, kenarlarda yarım dairesel çıkıntılarla merkezî plânın çekirdeğini oluşturur. Bunu, dışarıdan, daire plânlı bir galeri çevreler. Üç ana yön ile kuzeybatı ve güneybatı yönlerine kapılar açılır. Gövde üç kademelidir. Çepeçevre sıralanan pencereler, klasikleşmiş aydınlatma düzenini de değiştirir. Tepedeki örtü piramit olup basıktır.

Bu plân şamasının ilk önce burada ve bu çapta uygulandığını düşünmemek

gerekir. Örneğin, bir yoruma göre 6 - 7 yy'a tarihlenen Karadağ'daki kilise (Çizim 5) plân yapısı yönünden bize yardımcı bilgiler vermektedir³ kilometrelerce uzak bir başka ülkede Bizanslıların başkenti Constantinople'de A'Hagios Petros ve A'Hagios Paulos Bazilikası iken (527 M), sonradan St. Serge ve Bakus adıyla kiliseye çevrilen ve Türklerin «Küçük Ayasofya» diye adlandırdıkları yapıda da çekirdek sekiz ayağa oturur (çizim 6). Dış bölme kare plânlıdır⁴. Buna çok yakın diğer bir plân da Ravenna'da (526 - 547) S. Vitale de görürüz (Çizim 7). Biri apsis çıkıntısı olan sekiz yarım dairesel çemberi, dışarıdan yedigen bir galeri çevreler (çizim 7)⁵.

511 - 512 M. de Presbiter Johannes tarafından St. Georg adına yapılan yapı Esra (Hauran) Kilisesi erkenliği açısından bir prototip olarak düşünülür⁶. Burada da orta alan sekizgen çekirdek niteliğinde olup bunu çevreleyen galeri, dışarıdan köşe yarım daire plânlı girintilerle kare gibi görünür (çizim 8). Bu yapıyı Sergus ve Bakus ile Ravenna'daki S. Vitalenin prototipi olarak kabul eden görüşler de vardır.

Merkezî plân düzenlemesini (dairesel, altıgen, sekizgen v.b.) daha eski yüzyıllarda, örneğin Grek mimarisinde de görmekteyiz. Olympia'daki Filipeion, Delfi'deki Tholos, Bergama'daki Tholos hatırlanmalıdır. Bu uygulamalar değişik biçimlemelerle Roma mimari-

2) Anadolu — Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları — Doğan Kuban İst. 1965 sayfa 67 de aynı kilisenin plânı, çevre duvarlar sağır olarak verilmiştir.

3) Karadağ (Binbir Kilise) Prof. Dr. Semavi Eyice Sayfa 40, 10 nolu kilise fotoğraf 93, 94 a, 94 b.

4) Aynı plân için «Altıncı y.y. mimarisi için bir deneme» K. Söylemezoğlu. Sayfa: 21'e bakınız

5) Aynı plân için (K. Söylemezoğlu aynı kitap sayfa 19 a bakınız) Apsis bölümünde ufak ayrıcalıklar vardır.

6 — K. Söylemezoğlu Aynı eser sayfa 15, çizim 16.

sinde de karşımıza çıkıyor. Minerva Medica plân, Spaloto - Diocletion Sarayı peristil girişi, Vesta Tapınağı (Roma), Vesta Tapınağı (Tivoli) Venüs Tapınağı (Baalbek), güzel örneklerdir⁷. Bu gelişim dizisi açısından bakıldığında Erzinçan Tercan Mama Hatun kümbet topluluğu (kümbet ve dışındaki dairesel bölüm) plân yapısında bazı soruların cevaplanabileceği kanısındayız. Elbet en çok dikkati çeken yönü kümbeti çevreleyen dairesel plânlı kitledir. Ayrıntılara indiğimizde göreceğiz ki, bütünde bir Anadolu Türk Kümbeti anlatımı olmasına karşılık, yabancı kalan profiller de vardır.

Girişler :

Yazımızın konusuna girebilmek için bazı mimarî ayrıntıları tek tek ele alarak incelemek, sonra bunlardan ortak yönleri toparlayıp bir sonuca varmak istiyoruz. Örneğin, her mimaride olduğu gibi Ermeni dinî yapılarında da girişler bazı özellikler gösteriyor. Genellikle merkezî yapıların haç plânlı türlerinde, girişlerin önünde üstü külâhla sonuçlanan, altı veya sekiz ayağın birbirine kemerlerle bağlandığı bir bölüm vardır. Etchmiadzine'de (14. yy.) dört uca üçer katlı olarak bu kitlelerden yararlanır. Alt iki kat kare kesitli ve dört ayaklıdır. Altıgen külâhla sonuçlanan üst kesim sekiz yuvarlak sütuna oturur (fotoğraf 1 ve 1 a). Odzun'daki kilisede (5 - 7. yy.) bölüm altı ayaklıdır. 618 Tarihli Sainte - Hripsime Kilisesi'nde (fotoğraf 2) ise (1653 yılında restore edilmiştir), giriş altta kare plânlı ve dört ayaklı olup üst katta sekiz sütunludur. Choghagath Kilisesi'nde (7. yy.) gene altı ayak kullanılır ve giriş için ayrıca ek bir bölüm yapılmaz (fotoğraf 3). Moughni Kilisesi'nde ise (17 yy.) oniki sütun kullanılmıştır. (fotoğraf 4) Aktamar adasında I. Gagik'in Manuel'e yaptırdığı (915 - 921) ünlü kilisede de giriş aynı özellikler gösteriyor. Alt ve orta katlar kare plânlı olup dört ayak-

lıdır. Tok görünüşlü kitleyi, üst katta altı sütunlu ve külâhlı bölüm örter (fotoğraf 5) geç dönem yapılarından Achdarag'daki Marinera Kilisesi'nde (17 yy.) ilk defa üstü dört sütuna oturtulan ve kare pramitle sonuçlanan bir giriş kitesiyle karşılaşılıyor. Beden duvarı üstüne oturtulan bu kare uygulama saptayabildiğimiz kadariyle ilk ve son örnektir. (fotoğraf 6)

MERKEZİ PLÂNDA ORTA KİTLE :

Vagharchabat (Etchmiadzine) da en erken örneğini gördüğümüz Sainte - Hripsime Kilisesi'nde (7. yy.) apsis eksenindeki orta alanın üstü, çatıdan yukarı onaltıgen prizma olarak yükselir ve dik bir piramitle sonuçlanır (fotoğraf 1, 1 a). Odzun'daki kilisede (5 - 7. yy.) bu gövde sekizgen ve biraz daha yüksektir. Sağır görünüşü dikkati çeker. Pencere yüzeyleri küçüldüğü gibi sayıları dörde düşer. Bir çok örneklerde olduğu gibi Achdarag'daki Garmnavor Şapeli'nde (5 7. yy.) ise orta alan kare olarak çatı üstünde de belirgindir. Sonra gövde sekizgen olarak yükselir. İki yöne akıntılı köşeler, bu yapıda en erken örnek özelliğindedir. Sisian Kilisesi'nde (7 - 8. yy.) orta gövde onikigendir. Her köşede çift sütun vardır. Üstte kemerlerle bağlanan bu ayrıntı sonraları kesintisiz olarak kullanılır ve vazgeçilmez bir özellik olarak görülür. Ermeni yapılarının özellikleri arasına girer.

Etchmiadzine'deki Chophagath Katedrali'nde (7. yy.), külâhın artık iyice sivrildiğini ve 60° yi geçtiğini, buna bağlı olarak gövdenin yüksek tutulduğunu ve pencere kemerlerini izliyen çukuntılardan başka her köşede bulunan

7) (Daha geniş bilgi için bakınız. Mimarî Tarihi - Behçet Ünsal sayfa 340 resim 376, sayfa 344 resim 377 b, sayfa 463 resim 484, sayfa 478 resim 514 a, sayfa 492 resim 538 a, b, d, e, f sayfa 495 resim 539, sayfa 498 resim 543, sayfa 499 resim 550)

sütuncelerin üstte sivri kemerlerle birbirine bağlandığını görüyoruz (foto 1, 1 a) Kemer aynalarının her birinde dairesel kabartmalara yer verilir. Külâh etek silmesi profilli ve zengereklidir. Daha önceki örneklerinin hiç birine benzemiyen yapıdaki bu aşama, giderek yeni düzenlemelerin öncüsü olacaktır. Buna benzer bir uygulamayı Haghazdine'de de görüyoruz (11-13 yy.), Aynı yüzyıllara raslayan Magavarank'taki (11-12. yy.) Couvent Kilisesi'nde de gövde, çift sütunceler ve dairesel kemerlerle bezelidir. Dört ana yönde gövdede dar ve yüksek mazgal pencereleri yer alır. Bitlis - Adilcevaz'ın kuzey sırtlarında bulunan kilise ile (fotoğraf 7.) Van - Maradiye'nin sırtlarında bulunan iki kilisenin orta kitleleri (fotoğraf 8, 9) sekizgendirler. Van Zappaşı - Soredir Köyü Soredir Kilisesi'nde orta kitle köşeleri yuvarlatılmış bir dikdörtgenler prizması olarak yükselir. (fotoğraf 10, 10 a).

Çokgenler yanında, silindirik olanlarınada raslıyoruz. Haghbad'ta Sourb Nshan (Holy Cross) Manastırı'nda (10 yy.) daire plânlı orta gövdeyi buna bağlı olarak, düşey kavallarla bezeli bir koni örter (fotoğraf 11). Aynı yüzyılda diğer bir uygulama Marmachen'deki yapı topluluklarından ufak olanında görülür. pencereler çok ufalmış, yüksekliklerinde azalmıştır. Gövde bezesiz ve tok görünüşlüdür. Konya - Sille bucağındaki kilisenin de orta gövdesi silindirikdir. Sanahin'deki Manastır topluluğunda iki yapı da bu tür gövde ile karşımıza çıkar. (fotoğraf 12).

Echmiadzin'deki Saint - Hripsime (618 M) (fotoğraf 2) ile Choghagath Bati'de (7. yy. fotoğraf 3) gövdeler onaltıgendir Aynı uygulamayı Ahtamar Kilisesi'nde de görürüz. Kilise yüzündeki zengin kabartma bezemelere karşılık burası sade tutulmuştur. Sadece pencere sayısı artar ve üstleri, altı ucları yatay olarak yana dönen yuvarlak kabart-

ma kemerlerle bezenir (fotoğraf 5). Ani'de Saint Jean (1038) Kilisesi'nde, Khtzgonk'taki Manastırda (11. yy.) Bdnj'i'deki Couvent Kilisesi'nde (11. yy.), Magavaranktaki Couvent Kilisesi'nde (11-12. yy.), Dzaghgatzor'daki Şapelde (13. yy.), Ketcharrouk'taki Şapelde, Achdarag'daki Kilisede (13. yy.), Ner Guedig'deki Kilisede (13. yy.) ve daha bir çok yapılarda aynı uygulamayı görüyoruz.

KÜLÂH ÖRTÜ

Bilindiği gibi, - kubbe dışında - üstü sivri olarak biten örtü şeklini bizler külâh olarak tanımlıyoruz. Diğer bir anlatımla, külâh kavramına çokgen piramidi de sokuyoruz. Aslında çadıra benzediği için koniye verilen bu sıfatın kapsamı sonraları genişletilerek pramidi de içermiş oluyor kanısındayız. Ermeni ve Gürcü yapılarında bu örtü türünü de incelemenin ayrı bir önemi olsa gerekir. Değişik açılardan ele alındığında daha bir kaç kez üstünde duracağımız Haghbad'taki ufak Manastırın (1245) sekiz sütuna oturan piramidinin her yüzü, etek silmesinden aşağı doğru üçgen olarak sarkar (fotoğraf 13). Bu tür uygulamayı ilk defa bu yapıda görebildiğimizi sanıyoruz. Marmachen'deki Couvent Kilisesi'nde ise (10. yy.) onigen piramit külâh yivli (yıldız) olup ucları kırma olarak aşağı sarkar. Ani'deki Bakireler (Bekhentz) Manastırı (1236 M) külâhı (fotoğraf 14), Kars - Ani - Digor'daki beş kilise (fotoğraf 15, 15 a), Ani Zhamatun (Holy Apostles. Fotoğraf 16) Şapeli külâhı (11. yy.), Khtzgonk Kilisesi (11. yy.), Arakadz'daki Amberd Kilisesi (11-13. yy.), Bdnj'i'deki Couvent Kilisesi (11. yy.), Moughni Kilisesi (17. yy.) de böyle yivli külâhla örtülüdür.

Diğer taraftan, ayrı bir uygarlıkta doğuda Türk Sanatı'nda da aynı uygulamaları görüyoruz. Karahanlılar'a ait 12. yy. başlarından kalma Balacı Hatun

Türbesi'nde⁸ piramit yıldızdır. Yıldız tambur bölümünü sade bir kirpi saçağı silmesi ayırır. Musul'da, Bedreddin Lülü'nün şii imamlar için yaptırdığı birçok eserlerden biri olan 1248 (646 H.) tarihli Meşhedi İmam Avnuddun Kümbetinde tamburu da böyle bir piramit örter.⁹

Bu uygulamaları Anadolu'daki yapılarımızda görebiliyoruz. Mengücekler'e ait Sivas - Divriği Ulu Camii (Ahmet Şah Camii 1228) maksure kubbesi üst örtüsü, ucu ters üçgenler şeklinde dantel gibi sarkan kırma bir piramitle örtülüdür (fotoğraf 17). İkizkenar dörtgen yüzeylerdeki kırılmalar çok az olduğundan ilk anda, uçları aşağı sarkan sekizgen piramit sanılır.¹⁰

Kırma külâhlar için kanımızca Anadolu'nun en güzel örneği Tokat Nurreddin Bin Sentimur (1314) Kümbeti'dir. Sekizgen tamburu izliyen piramidin her yüzü tabana dik yükseklik boyunca içeri doğru kırılır. Tabanda meydana gelen boşluklar dışa akıntılı yüzeylerle doldurulmuştur. (Fotoğraf 18).

Bu kırma külâh türünün değişik bir uygulamasını, Hemedan'daki kümbetlerde görüyoruz. Yarım dairesel kesitli dilimler tepede birleşiyorlar. Artık burda örtü piramit yerine konidir ve kırma sözcüğü, yerini (dilim) e bırakır Karaman Alaaddin Ali Bey Kümbeti üst örtüsü de böyledir.

Kanımızca kırma külâhların değişik bir yorumunu, Güneyde kubbe üstünde görüyoruz. Çıkış noktası aynı olsa gerekir. Mardin Sultan İsa ve Kasımiye Medreselerindeki uygulamalar, bunun güzel örnekleridir.

Ermeni ve Gürcü dinî yapılarında bazı örneklerini verdiğimiz yıldız külâh anlayışının, Türk san'atında daha Küçük Asya'yı Anadolu yapmadan önce külâhtan başka yerlerde kullanıldığını ileriki değerlendirmelerimiz için burada belirtmemiz gerekiyor.

Tirmiz yakınında, Karahanlılar'a ait büyük bir camiin 1108-9 dan kalan

yivli bir minaresi vardır¹¹. Yarım daire kesitlerin yan yana eklenmesiyle oluşan gövdeyi üstte teğet kemerler sınırlar. İran'ın doğusunda Horasan'da Mili Radkan Kümbeti'nde de (13 yy. başları) aynı yorumu görürüz¹². Yarım daire kesitlerden başka üçgenlere de yer verildiği oluyor. Bunun da en erken örneğini Gazneliler döneminden Sultan Mesut III Minaresinde buluyoruz (1115). Yüksekçe küp (kaide) bölümünün üstünün kesiti ufalarak silindirik devam ettiği anlaşılıyor¹³. Hindistan'daki Türk Sanatı örneklerinden olan Delhi Kutup Minar'da (1199) dairesel ve üçgen kesitler birlikte kullanılmıştır¹⁴. Üçgen çıkıntılı (girinti de de-

8) Türk Sanatı I. Oktay Aslanapa, sayfa 26, Resim 44.

9) Aynı eser, metin için sayfa 111 ve Resim 174 (sayfa 112)

10) San'at tarihimiz için bugün tam bir sözlük yoktur. Bu bakımdan anlatımda ve özellikle anlamada güçlük çekiyoruz. Diğer bir deyimle, anlattığımız ile, anlatmak istediğimiz aynı olamıyor bir çok kez. Örneğin, sözü edilen piramitler için yıldız sözcüğünü kullanmayı daha uygun bulduk. Bir bakıma yivli kelimesini burmalı anlamında da kullanıyoruz. (Amasya Burmalı Minare'deki gibi) yivler düşey de olabiliyor (Antalya Yivli Minare gibi) dilimli sözcüğü daha çok su götürün bir durumda. Koninin dilimleri piramit oluyor. Ancak bunun her üçgen yüzeyi yüksekliğinden (ortasından) içeri doğru katlanır gibi olsa, yine kırma piramit sözcüğü uygun düşüyor. Bir bakıma yivli sözcüğünü Karaman Alaaddin Ali Bey Kümbeti koni örtüsünde (yivli külâh) olarak kullanmak daha doğrudur sanırız.

11) Oktay Aslanapa, aynı eser, sayfa 24 resim 36, 37

12) Oktay Aslanapa, aynı eser, sayfa 86 resim 133, 134 ve karşılaştırmak için resim 135

13) Islamic Architecture And its Decorative, Derek Hill and Oleg Grabar, fotoğraf 145.

14) The World of Islâm - Ernst J Grube Sayfa 165, resim 93 de

Konya Hoca Hasan Mesici'nin minaresinde de aynı uygulamayı görüyoruz. Ancak burada bir kareye çapı, karenin kenarından fazla fakat köşegeninden kısa bir daire oturtulmuştur. Diğer bir anlatımla dairenin, birbirine dik dört yönünde — kareyi tamamlayacak şekilde — dik açılı üçgen çıkıntılar ekliidir.

nebilir) silindirik kuleleri ise Hemedan da kümbeti Aleviyan'da görürüz (12. yy.). Bir yüzü ile kitleye yapışan sekizgen kulenin her yüzü üçgen girintilidir¹⁵. Ayrıca, doğu İran'da Horasan'da Kışmar Kümbeti'nde de gövde bir yuvarlak bir dik üçgen kesitlerin peş-peşe dizilmesiyle oluşur¹⁶. Bunlardan başka Darjazin'de İmamzâde Azhar, Demavent'te İmamzâde Abd Allah, Bistam'daki Şirin Camii ve Kümbet, Veramin Alaaddin Kümbeti'nin, gövdeleri hep böyle dik açılı üçgen kesitlerle oluşmaktadır.

Erzurum kümbetlerinde külâh çoğunlukla işlemezdir. Herhangi bir kaval (fital), dantel, kabartma veya oyma görülmez. Mehdi Abbas, Cimcime Sultan, Gümüşlü ve Karanlık kümbetleri örnek gösterebiliriz. Ayrıca Üç Kümbetler (Silindirik gövdeli olan, zengerekli olan ve Saltuklu Kümbetleri), Miyadin Köyü Ferruh Hatun Kümbeti de bu durumdadır. Niğde Hüdavent Hatun ile Gündoğdu Kümbetleri, Kayseri Gevher Nesibe (Çifte Medrese'de), Hunat Hatun, Köşk Medrese, Ali Cafer ve Alaca Kümbetleri, Sivas - Divriği Emir Kamberüddün, Nureddin Salih, Sitte Melik, yıkılan Şahne (Sivasta) Kümbetlerinde, Gümüşhane - Bayburt İsimsiz Kümbet, Tunceli - Mazgirt Elti Hatun Kümbeti, Bitlis - Ahlat Emir Ali, Anonim, Şeyh Necmeddin Havaî Baba, Mirza Muhammed, Emir Bayındır (tepeye doğru bir sıra dantel hariç) Kümbetleri, Erzincan - Kemah Toğay Hatun Kümbeti ile Konya kümbetlerinin (genellikle tuğladır) hemen hemen hepsinde külâh işlemezdir. Yalnız Erzurum Kale Mescidi'nin koni üst örtüsünde tepede birleşen sekiz tane kaval aralarına etekle ikişer kemer ve ortalarda birer kemer yer alır. Çifte Minareli (Hatuniye) Medresesi'nin Kümbetinde aynı uygulama vardır. Bundan başka, Ahlat'takilerden Hüseyin Timur - Esen Tekin, Şirin Hatun - Boğatay Aka Kümbetlerinde ke-

merlerle birbirine bağlanan kavallar (fital) tepede birleşirler¹⁷.

Bitlis - Adilcevaz - Akçayuva Köyü yamacındaki Kümbette, Ahlat Ulu Kümbet'te, Hasan Padişah Kümbeti'nde, Azerbaycan Sel Dorbamalı Kümbeti'nde ve gene Ahlat'taki Kitabesiz Kümbette, birer köşe atlayarak tepede birleşen kavallara paralel dizili diğer kavallar, karşılıklı olarak birbirleriyle birleşirler. Diğer yönüyle, Ermeni dinî yapılarındaki en erken örneklerde bile bu kavalları görüyoruz. Örneğin Ahlat'ta Kilisesi orta külâhı böyle fitillidir. (fotoğraf 5). Ancak düz olanları olduğu gibi ışın şeklinde tepede birleşen kavallı uygulamaları da görebiliyoruz. (fotoğraf 11, 12). Şu gözden kaçmamalıdır ki, yukarıda anlattığımız ters (V) şeklindeki kavallı düzen Ermeni yapılarında en çok uygulanan biçim olup, külâhlarının özelliğidir denebilir.

DÜŞEY ÜÇGEN GIRINTİLER :

Ermeni ve Gürcü mimarisinin özelliklerinden biri de, yapı dış yüzlerine

15) Bretanitski den (The Architecture of İslâm Iran) bunun bir örneğini de Anadolumuzda Kayseri - Tuzhisar Sultanhanı'nda görürüz. 1236 tarihinde bitirilen kıymetli kervansarayın girişi sağ ve solunda dairesel dilimli destek, köşelerde ise üçgen girintili destekler vardır. Niğde - Aksaray Sultanhanı (1229) ön yüzünde de dairesel kesitli iki destek vardır.

16) The Islamic Architecture And Its Decoration, By Derek Hill and Oleg Grabar. Foto : 578.

17) Bitlis Ahlat Erzen Hatun Kümbeti külâhı fitilsiz olup dairesel gömme geometrik şekillerle bezelidir. Birbirinden ayrı çizimde olan bu düzenlemeler değişik çaptaki daireler içinde külâh yüzeyine serpiştirilmişlerdir. Böyle bir uygulamayı diğer hiçbir kümbet veya külâh örtüde göremiyoruz. Bu yönüyle tek örnektir. Erzincan Tercan Mama Hatun Kümbeti'ndeki işleri ise Sayın Şerare Yetkin çini kaplama yuvarları olarak değerlendirmektedir.

uygulanan girinti (niche)lerdir¹⁸. Zoravar Kilisesi'nde (662-681), Cghvard da biri apsis olmak üzere sekiz yarım daire kesitli gövde, dış yüzlerde kırma yüzeylerle yükselince arada üçgen girintiler oluşur (çizim 2). Talinn Kilisesi'nde (7. yy.) üçgen girintiler içine çifte sütunce yerleştirilmiştir. Marmachen'deki Couvent Kilisesi'nde de (9. yy.) simetrik iki üçgen girinti, üstte yarım dairesel ve dilimli bir örtü ile (1/4) küre dilimi) örtülür. Ahtamar adasındaki kilisede (10. yy.) bu girintiler kademeli olarak belirir. Gürcü yapılarından; Akhalkalaki yakınında güneydoğu Gürcüstan'da Javakheti bölümündeki Kumordo Kilisesi'nde (964 M.) Patriarchal Katedrali'nde (Mitskhetada 1010-1029) Samtavisi Katedrali'nde (Kartli'da 1030) böyle üçgen girintiler vardır¹⁹.

Üçgen girintilerin bol ve güzel uygulamalarını Ani'de de görüyoruz. (Çizim 9). Apotres Kilise'sinde her yüzde ikişer üçgen girinti, yarım dairelerin gerektirdiği boşluklardan oluşur (Çizim 10). Altı daireden (tamdan az yarımından fazla daire parçası) kurulu (1236 M.) Bekhentz Manastırı'nda (Bâkireler Manastırı) girintiler başka bir düzenle karşımıza çıkar (çizim 11). İçe bağlı olarak dış yüzler de daireseldir (fotoğraf 14). Bir Gürcü yapısı olan Kakheti'deki Ninodsminda Katedrali'nde de (6. yy.) buna çok yakın bir plân görürüz.²⁰ Saint Gregoire Kilisesi'nde ise (çizim 12), biri apsis olan altı yarım daire plânlı yapı dış yüzde onikigen prizma olarak yükselince, yüzeylerde birer atlayarak üçgen girintiler kullanılır. (fotoğraf 19). Ayrıca; Katedralde (çizim 13. 989-1001 M. fotoğraf 20, Fethiye Camii olarak da adlandırılır), Saint-Jean Kilisesi'nde (1038 M. çizim 14), Grogory Tigran Kilisesi'nde (Şirli Kilise, 1215 M, fotoğraf 21, 21 a, 21 b) ve Selçuklu Kervansarayını olarak da adlandırılan²¹ Mastaba'da (11. yy. Zamatun Şapeli), Holy Apostles veya Apotres

Kilisesi (Çizim 15 sadece giriş bölümü) üçgen girintiler klâsik düzenleri içinde bolca kullanılmışlardır.

Erken dönemlerde; yarım daire plânlı iç duvarlar, dış yüze çıktığında birleşme yerlerinde geniş duvar dolgularını gerektirmeden üçgen girintiler şeklinde örülmüşlerdir. Bir bakıma bu iç plânın, dışa yansımasıdır. Giderek bu anlayıştan vaz geçilir. Dış yüzlerde enine ve boyuna yüzey anlayışı ön plâna geçer, dairesel, çokgen plânlar yerine dikdörtgen plânlar uygulanır. Ancak ilk dönemlerde plândan doğan üçgen girintiler artık bir gereksinmenin değil süsleme anlayışıyla uygulanmaya başlar görünümündedir. Diğer bir anlamıyla «Constructive» değil «Decorative»dir.

Anadoluda bazı İslâmî yapılarımızda bu üçgen girintilerin kullanıldığını görüyoruz. Bunların en ilginç ve tek örneği Erzurum Emir Saltuk Kümbeti'nde olup tambur kesimindeki üçgen girintilerin her birinde takvim hayvanları kabartma olarak işlenmişlerdir (fotoğraf 22). Diğer yapılarımızda girintiler gövdede yer alıyor. Erzurum Kale Mescidi'nin silindirik gövdesinde (fotoğraf 23) dört tane üçgen girinti, Ulu Cami'in kible duvarındaki dikdörtgen iki girinti (üstleri açık), Ahlat Hasan

18) Girintiler çoğunlukla üçgen şeklinde olduğu için biz başlığı böyle aldık Ancak Sainte - Hripsime (618 M) Kilisesi'nde dikdörtgen kesitli olanlar göze çarpar. Girintinin üst iç köşeleri pahlandırılarak, plâni yarım sekizgene dönüştürülür. Örtüsü tonozdur (fotoğraf 2).

19) The Georgian, David Marshall Lang - London, Ermeni ve Gürcü mimarisini incelemede kitap yardımlarından ötürü Sayın Halûk Karamağaralıya teşekkürlerimi arz ederim.

20) Aynı eser,

21) Holy Apostles adıyla Kars'ta da bir güzel kilise olup şimdi müze olarak kullanılmaktadır. Ani'dekine niçin Selçuklu Kervansarayını dendiğini bilemiyoruz. Teğet kemerli, burma sütunçeli ve çok güzel mukarnaslı kapısından ötürü denmiş olsa gerekir. Tercan Mama Hatun kümbet toplu yapısıyla karşılaştırmak için bu yapıyı tekrar ele alacağız.

Padişah Kümbeti'nin silindirik gövdesinde 45° lik yönlerde dört tane üçgen girinti vardır. Yine Ahlat'ta Emir Bayındır Kümbeti'nin dolu olan kuzey bölümünde sağ ve solda gövdede birer girinti, ayrıca yanlara düşen kolonların altlarında da basık (yüksek olmayan) girintiler görünür. Kesitleri düz olmayıp kırık yüzeylerle oluşurlar. Erzen Hatun Kümbeti'nde onikigen gövdenin 45° lik köşelere bitişik sekiz yüzünde düşey olarak üçgen girintiler geometrik bezeli çerçevelere alınmışlardır. Girintilerin üstleri yelpazelerle örtülür. Ulu Kümbet'in (Usta - Şagirt) 45° lik yönlerinde de - Hasan Padişah'taki gibi - üçgen düşey girintiler gövdeye hareket verir. Tercan Mama Hatun Kümbeti toplu yapısı dış girişinde sağ ve solda aynı girinti göze çarpar (fotoğraf 24). Van Erçiş Anonim Kümbet'te (Patnos yol ayrımındaki) basık gövdenin 45° lik yönlerde raslayan sekiz yüzünde dikdörtgen çerçeveler içine alınan üçgen girintileri altta ve üstte yalpazelerle sonuçlanır. Yine Erçiş'teki Kadem Paşa Hatun Kümbeti'nde de aynı uygulama vardır. Micingirt Kümbeti'nde de alt ve üstleri yepazelerle sonuçlanan üçgen girintiler görüyoruz. Sivas - Divriği Sitte Melik Kümbeti'nde sekizgen gövdenin 45° lik yönlerinde üçgen girintileri dışından profiller izler (fotoğraf 25, 25 a). Sivas Şahne Kümbeti'nde de aynı uygulamanın olduğunu eski fotoğraflarından öğrenmekteyiz.

ÇİFT SÜTUNCELER :

Ermeni ve Gürcü Mimarisinde çift sütunceler (yalancı sütun) süsleyici anlamda çok kullanılır. Üst başlıklar kesit biraz şişirilerek basık küre gibi oluşur ve dikdörtgen prizmalarla sonuçlanırlar. Bazı, bu küreler üst üste çift olarak da görülür. Bunları yarım daire kemerler izler. Dizi dizi kemer ve çift sütuncelerin süslediği yüzeylerde kemer aralarındaki üçgen boşluklar kabartmalarla zenginleştirilir. Üçgen girintiler

genellikle çift sütunceler arasına yerleştirilir. Bu bezeme düzeni Ermeni ve Gürcü dinî yapılarının özelliğidir denebilir. Hemen hemen her yapılarında özenle kullanılır ve diğer bütün bezemeleri bastırır. Harıdjavank Manastırında (13. yy.) apsis önündeki orta alanı örten, külâhlı orta gövde, bu çift sütuncelerle bezenir. Üstünü kırma kemerler bağlar (fotoğraf 26). Kitledeki üçgen girintiler yelpazelerle sonuçlanmıştır. Diğer süsleyici yönlerini yazımızın ileri bölümünde ayrı açılardan tekrar ele alacağız. Arıvank'taki manastırda (12. yy.) çift sütunceler yarım daire kemerlerle gövdeyi sarar (fotoğraf 27). Aynı anlayışı Magavarank'taki Couvent Kilisesi'nde de görürüz. (11-12. yy.) Bu yapı da bazı özellikleri nedeniyle yine ileride ele alınacaktır. (Fotoğraf 28). Daha derinlere, erken yüzyıllara indiğimizde de aynı uygulamaları göreceğiz. Örneğin 9. yy. a ait Marmachen'deki Couvent Kilisesi'nde gövde çift sütunceler ve yarım daire kemerlerle bezeli olarak dört yüzü dolaşır (fotoğraf 29). Bu uygulama çok beğenilmiş olmalı ki Ani gibi önemli bir Ermeni yerleşme yerinde hemen hemen her yapıda aynı anlayışla kullanılmışlardır. Redeemer Kilisesi (1036 M.) bunun güzel bir örneğidir (fotoğraf 30, 30 a, 30 b, 30 c.). Üst bölümde sütunce alt başlıklarını saran zengerek kuşak gözden kaçmamalıdır. Yerde bulduğumuz taşlardan birinde de sütunce üst başlığı ve bunları birbirine bağlayan saç örgülü kemerler ters olarak duruyor. Bekhentz (Bakireler) manastırında (fotoğraf 14.), Holy Apostles Şapelinde (fotoğraf 16), Apughamrents (St. Gregory) Kilisesi üst orta gövdesinde (fotoğraf 19), Fethiye Camii olarak kullanılan Katedralde (fotoğraf 20), Gregory Tigran'da (Şirli Kilise, fotoğraf 21, 21 a, 21 b) ve Büyük Katedralde (fotoğraf 31, 31 a) aynı düzenleme göze çarpar. Yine Ani'de sivri uçta (çizim 9) kız kalesi denen ve günümüze erişebilen dört

manastırdan oluşmuş²² yapı topluluğunun Ermeni mimarisi tüm özelliklerini yansıttığı görülür. Burada külâhın düzünü, yıldızlısını, fitillisini, orta gövdenin köşeli, silindirik olanlarını, merkezi plânın dairesel ve haç yapılı olanını gövdedeki üçgen girintileri, çift sütunceleri birlikte görmek olanağı vardır (fotoğraf 32). Bu kadar özeliğin istenerek bir araya getirildiğini sanmıyoruz. Kanımızca nedenini ayrı dönemlerin yapıları oluşunda aramak daha doğrudur. Çift sütunceler için bulabildiğimiz en erken örnek 7-8 yy. a iniyor. Sisian'daki Sante-Hripsime Kilisesi ayrıca gövdedeki büyük üçgen girintileriyle de dikkati çekiyor (fotoğraf 33). yapı, o dönem de bile Ermeni dini yapıları için bir genel plân ve bezeme anlayışına doğru gidildiğinin iyi bir örneğidir.

Giderek klâsikleşen, kalıplaşan plân ve bezeme anlayışına karşılık yapıların yoğun olduğu yerlerde bile bir bakıyorsunuz değişik uygulamalar karşımıza çıkabiliyor. Örneğin Etchmiadzine (Valarsabad) deki (7. yy.) Choghagath Kilisesi'nde (fotoğraf 3), Moughni (17. yy.) Kilisesi'nde (fotoğraf 4), Ahtamar Adası'ndaki ünlü kilisede (fotoğraf 5), Achdarag'daki (17. yy.) Marinera (Etrangers) Kilisesi'nde (fotoğraf 6), Adilcevağ'ın kuzey sırtlarındaki kilisede (fotoğraf 7), Van-Muradiye'deki iki Kilise'de (fotoğraf 8, 9), Van-Zapbaşı Soredir Köyü Soredir Kilise'si'nde (fotoğraf 10), Haghpat'taki Sourb Nshan (Holy Cross) Manastır topluluğunda (fotoğraf 11, 12, 13) bu bezeme uygulanmaz. Kars-Ani-Digor'a bağlı Mihri Karabağlar bölgesindeki Katedralde (Bölgenin adından ötürü Mihri Karabağ Kilisesi de deniyor) sağırılık, tokluk dikkati çeker (fotoğraf 34). Ermeni yapıları için özellik gösteren (characteristic) mimarî ayrıntıların çoğuna raslanmaz. Külâh örtüsünde kiremit baskılı teknik, taşa uygulanmıştır. (fotoğraf 34 a). İki kademeli olan kit-

lenin üst silmeleri bize kirpi saçaklarımızı hatırlatıyor. (Fotoğraf 34 b). Diğer hiç bir Ermeni yapısında bu ayrıntıyı göremiyoruz. Yapıda beden duvarlarında bolca mezar taşı kullanılmış olup örgüye göre de taş sıralarına alıştırmışlardır. İlerde bunların üstüne tekrar eğileceğiz. Malzeme bulamadıkları için kendi mezar şahidelerini duvarda değerlendirmelerini ekonomik güçlerin zayıflamaya başlamaları şeklinde yorumlamak eğilimindeyiz. Bu bakımdan esere 17-18 yy. yapısı olarak bakabiliriz.

Çift sütuncelerin Anadolu'muzdaki İslâmî yapılarımızın bazılarında kullanıldığını belirtmek istiyoruz. Genellikle Erzurum yöresindeki kümbetlerimizde bu ayrıntı bolca kullanılmıştır. Üç Kümbetlerden zengerekli olan Karanlık (fotoğraf 35) ve Gümüşlü Kümbetleri ile Micingirt Kümbeti bunlara örnektir. Ancak Kale Mescidi, Çifte Minareli Medrese Kümbeti (Fotoğraf 36). Üç Kümbetlerden silindirik gövdeli ve Cimcime Hatun Kümbetlerinde uygulama biraz değişiktir. Çift sütunceler başlıksız olarak üstte, kemerlerle, altta, yataya dönerek birbirlerine bağlanırlar. Bu görünümleleriyle kaval veya fitil demek daha doğrudur. Yalnız Rabia Hatun Kümbeti'ndeki kaval, halat (organ) türünde burmalıdır. Bunların dışında Sivas - Divriği kümbetlerinde, Ahlat ve yöresinde, Erzincan - Kemah ve Konya kümbetlerinde bu ayrıntıyı hiç görmüyoruz.

PENCERE :

Ermeni ve Gürcü dini yapılarında dış duvarların dolu ve sağırlığından söz etmiş, giriş katında göz düzeyinde

22) Kız Kalesi denen yer Ani'ye yaya 2-3 saat kadar uzakta engebeli bir yerdedir. Arpa Çayı, önünde yay çizer, Kayalıklarla çevrili olduğu için insanlarca az dokunulmuştur. Bugüne kadar böyle sağlam kalabilmesini yerleşmesine borçluyuz. Ancak zamanında daha başka yapıların da olduğu yıkıntılardan anlaşılıyor.

pencere olmadığını belirtmiştik²³. Bir bakıma yok denecek kadar az olduğu için bu deyim kullanıyoruz. Göz düzeyinin üstünde ilk pencereleri dış ana duvarlarda, Naos bölümünü aydınlatabilmesi için dört ana yönde birer tane olarak görüyoruz. Bunlar dar ve yüksek olup içeri girdikçe yan yüzleri pahlıyor ve dehliz penceresi niteliğine bürünüyor. Bazı yapılarında batı yöndeki girişleri belirtmek ve değerlendirmek için sayıları birden fazla olabiliyor (fotoğraf 10). Yer - yer yuvarlak pencere kullandıkları da oluyor. Ani de bunan örneklerini görebiliyoruz (fotoğraf 14, 20, 21 a, 31, 31 a.). Bu pencereleri dış yüzde düz olarak belirttikleri gibi kenarlarına değişik bezemeler de yapabiliyorlar. Bunlar kavallı profilli hatta geometrik bezemeli olabiliyor (fotoğraf 21 a). Güzel bir örneğini Haghbat'ta Sourb Nshan (10. yy.) Kilisesi'nde görüyoruz (fotoğraf 37, 37 a). Bir dizi profilden oluşan pencere çerçevesi üstünde iki yarım küre arasında kabartma olarak güzel bir çarkıfelek vardır.

Pencereler içinde ortası sütunlu olanları da bulunuyor. İnce bir sütunun alt ve üst başlıkları ile kemerlerle sonuçlanan üstleri bütünüyle bina yüzüne bir zenginlik sağlıyor. 12-13 yy. a tarihlenen Haghpat'taki manastır bunun güzel bir örneğidir (fotoğraf 13). Üstlerinin lento şeklinde düz olarak örtüldükleri de oluyor. Görülen bol örneklerine bakılırsa bu ayrıntıda Ermeni ve Gürcü mimarileri için bir özellik oluyor. Bu tür pencereleri Kayseri Hunat Hatun, Lala Muhlisiddin ve Amasya Halifet Gazi Kümbeti'nde de görebiliyoruz. Bir tarama ile sayılarını arttırmak olanağı vardır. Bir bakıma bu pencere türünü değişik anlatımlarda Karadağ (Binbirkilise) de görüyoruz²⁴.

Aşağıdan yukarı doğru ikinci sıra pencereleri Naos bölümünü örten gövdede görüyoruz. En erken örneklerinden beri gördüğümüz bu dehliz pence-

releri yapıların vazgeçilmez bir süsüdür. Hatta aydınlatma açısından süs değil gereksinmedir. İçeri doğru pahlanarak genişletildiklerinden, kesitlerinden fazla ışığı içeri çekerler, ayrıca dört ana yöne baktıklarından günün her saatinde dolaylı ve dolaysız bir ışıkla içeriyi beslemek olanağı vardır. Silindirik gövdelilerde sayıları dörde kadar düşer. Çokgen olanlarında birer atlayarak (fotoğraf 3) veya her yüze konduğu da olur. Kars'ta bugün müze olarak kullanılan Holy Apostles Kilisesi bunun güzel bir örneğidir (fotoğraf 38). Genellikle dairesel veya merkezî plânlı yapılarda tepeden aydınlatma yok ise bu üst pencerelerin önemi ön plâna geçmektedir. Ani'deki Redeemer Kilisesi'nde (1036 M.) bu gereksinme açıkça belli olur.

TEPE IŞIKLIKLARI :

Merkezî bazı dinî yapılarında Ermeni ve Gürcülerin tepeden aydınlatmayı çok iyi kullandıkları görülüyor. Özellikle büyük yapılarda, beden duvarlarındaki üst pencerelerden gelen sınırlı ışık hüzmeleri dışında, naos bölümünü tepeden gelen ışıklar aydınlatıyor. Yağan yağmur ve karın içeriye etkilememesi için üstleri örtülerek yanları açılıyor. Böylece mimarilerine «fener» girmiş oluyor. Bu bakımdan herhangi bir yapıda merkezî alanın üstünde böyle bir fenerlik görüyorsak, o yapı tepeden de aydınlanıyor demektir.

Fenerliğin güzel bir örneğini Haghpat (12 - 13 - yy.) Manastırı'nda görüyoruz (fotoğraf 13). Çok ufak bir yapı olmasına karşılık bu ayrıntı burada başırla uygulanmıştır. Aslında, dört ana

23) Giriş katında çok az örnekte pencere görebiliyoruz. Bunlar genellikle giriş kesimindeki ufak bölümleri aydınlatmakta ve son dönemlere rastlamaktadır. Sonradan açılmış olabileceğide düşünülebilir.

24) Karadağ (Binbir Kilise) ve Karaman çevresinde arkeolojik incelemeler. Prof. Dr. Semavi Eyice İ.Ü. Ed. Fk. yayınları

yönden giren üst pencere ışıkları, hacmi yeterince aydınlatılmış olmalıdır. Buradaki fenerlik gereksinmeden değil, mimarî anlayıştan doğmuş denebilir. Altı adet kolon dıştan yuvarlak görünen bir tabana oturmakta ve üstünü uçları aşağı sarkan altıgen bir prizma örtmektedir. Diğer bir güzel örneği Kars - Ani Hoşavenk (Horomos Vank) teki kilisede görüyoruz. Fenerlik sekiz ayakta oluşuyor (fotoğraf 39, 39 a.). Minare küpü gibi yükselen ve üst köşelerde pahlanan fenerlik alt bölümünde Bursa kemeriyle sonuçlanan ufacık girintinin (Niche) üst iç kesimindeki iki badem, gözden kaçmamalıdır. İçeride orta kare alan istiridye kabuğu gibi açılan yelpazeli tromp kemeriyle sekizgene dönüşmekte ve kesik bir sekizgen pramitle yükselmektedir. Fotoğraf tam düşeyinden çekildiği için fenerliğin iç kubbe örgüsü görülmektedir. (fotoğraf 39 a). İç örtüyü oluşturan kesik piramidin sekiz yüzü de ayrı ayrı bezelidir. Bir tanesinde hayat ağacı anlatımı, iki tanesinde süslü haç ve aralarında azizlerin kabartmaları vardır ve doğu yönde apsis doğrultusundadır. Fenerliklerin altında orta alanın örtüsü için diğer bir örnek Haghpattaki Hamazasp Kilisesi'ndedir (Fotoğraf 40). Mukarnaslarla bezeli tromp kemerleri orta alanı sekizgene dönüştürür. İçbükey bir etek silmesiyle sekiz dilimli kubbeye geçilir. Buna eğimli bir kesik piramit te diyebiliriz. Her yüzü kendine özgü bezemelerle zenginleştirilmiştir. Ortalarından yükselen çift kaval, üstte dört dilimli yonca yaprağı ile sonuçlanıp papazın elindeki asâ etkisindedir. Haghpat'taki (13 yy.) diğer bir manastırda orta kare alan iki yönde paralel kemerlerle ve bir bakıma tekne tonozla örtülerek merkezde bir kare boşluk meydana getirir (fotoğraf 41). Silmeleri izliyen köşe pahları boşluğu sekizgene dönüştürür. Geriye kalan düz yüzeylerde üçgen bölümlerin birbirleriyle ilişkileri yönünden Türk üçgenlerinin etkisi göz-

den kaçmamaktadır. Diğer güzel iki örneği Van yöresinde görüyoruz. Zapbaşı'ndaki (Bugünkü adı Albayrak) kilisede de paralel kemerler orta alanı damalara böler (fotoğraf 42). Üstte oluşan kare, aydınlığa ayrılmıştır. Yıkılmış olan bu kesimin üstten aydınlandığı kalan izlerinden anlaşılıyor. Albayrak'tan biraz daha ilerlenince Soredir (Kırmızı kilise) köyüne gelinir. Buraya adını veren kilise köyün kenarındadır (Fotoğraf 10). Orta kare alan omurgalı (Paralel kemerler) bir tekne tonozla örtülüdür (fotoğraf 43). Mukarnaslı köşe bingileriyle kare fenerlik alanı sekizgene dönüşür. Fotoğraf tam alttan çekildiği için aydınlık örtüsünün kubbesi seçilmektedir. Görülüyorki sağır olan yapılarda tepeden aydınlanma konusu mimariyle iyi bağdaştırılabiliyorsa güzel örnekler ortaya çıkmaktadır.

Üstten aydınlatma konusu bizim yapılarımızda da söz konusudur. 12.yy. ilk yarısında giriş katı pencerelerinin bulunmadığını biliyoruz. 3. Çeyrekte, bir iki örnekte yeni anlayış ürün vermeye başlıyor. 1271 tarihli Sivas Çifte Minareli Medrese buna örnek verilebilir. Aynı yüzyılın sonlarında uygulama artıyor. Medrese, şifahâne v.b. yapılarda bu alışkanlık daha ileri yüzyıllara kadar süregelir. Şehir içinde olmalarına karşılık bu tür yapılarda ve bir çok Osmanlı hanlarında (vb.) güven açısından zemin katlarda dış yüze değil, revak yüzlerine pencere açılıyor. Üst katlarda tersi uygulanıyor. Kayseri Vezirhanı, Diyarbakır Deliller ve Hüseyin Paşa Hanı ile Aydın - Kuşadası Mehmet Paşa Kervansarayı (vb.) bunlara örneklerdir.

Selçuklu camilerimizin bir bölümünde iç avlu olduğundan, eksene gelen fakat mihrab önünde olmayan bölüm üstten aydınlatılıyor. Konya Karatay Medresesi, Divriği Melike Turan Şifahânesi, Tokat Yağlıbasan Medresesi, Kayseri Hunat, Külük Kırşehir Caca-

bey, Erzurum Ulucami ve Beylikler döneminden Beyşehir Eşrefoğlu Camii (vb) bunlara örnektir. Bunların altlarının da havuz veya şadırvana ayrıldığı bilinmektedir. Bir düzene (formül) bağlamak gerekirse, yapı Konya Alaaddin gibi avlulu ise, tepeden aydınlanması yoktur. Erzurum Yakutiye Medresesi gibi avlusu yok ise abdest alma işlemi aydınlığın altında yani içeridedir. Buna Tunceli Mazgirt Elti Hatun Camii'ni güzel bir örnek olarak sayabiliriz²⁵. Yapı; iç örtüsü açısından bazı özellikler gösteriyor. Çapraz tonozla örtülü orta hacimde bir fenerlik bulunur. 1.20X1.20 m. lik kare boşluk yaprak mukarnaslı 45° lik dört köşe taşı ile sekizgene döner. Bunu 5 cm. çıkıntılı sade bir silme ile 30 cm. yüksekliğindeki sekizgen bir taş sırası izler. Parmaklığı dökme demirden olup iki yönde dörder tanedir. Tonoz örtünün üstünde toprak içinde kalan bölümün moloz duvar, daha yukarısının bir sıra inceyonu örülü sekizgen boşluk olarak yükseldiği yapılan kazıda bulundu. Üstünde fenerliği taşıdığı, ayakların bağlandığını gösterir herhangi bir iz yok idi. Yaşlılar üstündeki kapağı, yazın açıp, kışın kapıyorduk diyorlar. Kışların sert geçtiği bu yerde üstünün açık kalabileceğini sanmamak gerekir. Bilindiği gibi hamamlarda tüteliklerin kapakları da dama çıkılarak içerinin sıcaklığına göre açılır veya kapatılır.

Aslında tepeden aydınlanan yapılarımızda bir fenerliğin olup olmadığı konusu şimdilik açıklık kazanmamıştır. Daha ileri yüzyıllarda Osmanlıların bazı yapılarında (imaret ve hamam gibi) çok genelleşen bu ayrıntının, Selçuk ve beylik dönemlerine inen Fenerlik örnekleri zamanımıza ulaşmamıştır. Belki de böyle bir uygulama yok idi. Sanıyoruz bugüne kadar bu konu geniş çapta ciddi ve ilmi olarak araştırılmış değildir²⁶.

Selçuklu kervansaraylarında, kışlık bölümde, eksende bulunan ve üst örtü-

den yükselip külâh ile örtülen bölümlerden aydınlık sağlandığı bilinmektedir. Haçlı Seferleri nedeniyle Avrupa'ya sığırayan plâni ve aydınlık düzeni nedeniyle pek çok yabancı turistin Niğde Aksaray Sultanhanı'nı görmeye koştukları da bilinmektedir. Kervansaraylardaki düzenin, cami medrese ve diğer yapılarda aynı nitelikte kullanıldığını gösterir bir iz veya belge bilemiyoruz.

Ortaasya Türk çadırlarında, aydınlatma ve havalandırma görevini yapan tepe deliğinin içeriden ipe idare edildiği bilinmektedir. Büyük yapılarda bu iş aynı yöntemle yapılamıyacağı için, damda yönetiliyordu kanısındayız. Aslında, tepeden aydınlatma yöntemi Küçükasya uygarlığına has değildir. Karahanlılara göz atarsak 840 - 1212 arasında egemen olan bu Karluk Türklerinden aynı yöntemi görüyoruz. Dehistan Şir - Kebir Türbesi bunun güzel bir ör-

25) Tunceli - Mazgirt Elti Hatun Camii - Orhan Tunçer. Önyasa yıl 7, cilt 7, sayı 75, 1252 ye tarihlediğimiz yapı için, Sayın Oktay Aslanapa (Türk Sanatı II. sayfa 51) kitabede ayrıca 1229 yılının okunduğunu yazıyor. Dikkat ve hizmetine şükranlarımızı sunarız.

Yapının restorasyonu sırasında, akması nedeniyle dam toprak örtüsünün tabaka tabaka yükseltildiğini ve 1.80 m. kadar doldurulduğunu gördük. Bu durumla birçok yapılarda karşılaşmaktayız.

26) Bu konudaki çalışmaya ışık tutabilecek nitelikteki ilk yazı için bakınız. «Anadolu Türk Mimarisinde Üstten Tabii Aydınlatma - Aydınlık Fenerleri» Yılmaz Önge, Önyasa yıl 6, cilt 6, sayı 64.

Sayın Yılmaz Önge arkadaşımız tarafından «..... nitekim Erzurum Yakutiye Medresesi'nde iç avlunun üstünü örten stalaktitli tonozun tepesindeki ışıklığa çıkış için tonoz sırtına bir sıra basamak yapılmıştır. Bugün ahşaptan bir aydınlık feneri ile örtülü bu tepe ışıklığın evvelce de benzeri şekilde, fakat kârgir veya ahşap olduğunu kestiremediğimiz bir fenerle örtülü olduğu muhakkaktır» görüşüne katılmıyor en azından şimdilik kesin bir yargının konmamasını düşünüyoruz. Tohoz sırtına basamak konması dışardan açılıp kapatıldığı kanımızı destekler sanınız.

neğidir²⁷. Ürgenç Fahrettin Razî Küm-beti (1208) ışığını tamburdaki dört pencereden alır (fotoğraf 44). Bu pencereler içeride kubbeye raslar²⁸. Ayrıca giriş düzeyinde de pencereler vardır (Şeyh Fazl Türbesi de böyledir). Gazneli yapılarından Sengbest, Aslan Cazip Türbesi'nde dış yüzdeki pencereler yukarıda (fevkani) dir. Büyük Selçuklular'da da giriş düzeyinde pencere göremiyoruz. Ancak bir bakıyoruz Bersiyan Mescidin de bu uygulama değişiyor. 9. yy.a inen bu örnekleri dışında ta Ortaasyadan beri üstten aydınlatma yönteminin uygulandığı artık aydınlığa kavuşmuştur²⁹. Ancak külâh şekli tepeden aydınlatma olanağı vermemektedir. İç örtünün kubbe oluşu nedeniyle külâh arasındaki kilit düzeyinde dolgu veya boşluk kalmaktadır. Bu nedenle gövdeyi tambur olarak yükseltip üst yanlardan ışığı içeri almak yoluna gidiliyor. İç örtü kubbe, veya tonoz olup dışarıya da aynı biçimde yansiyorsa tepeden aydınlatma olanağı doğabiliyor. İç ve dış örtüsü kubbe olan hamamlarımızın soyunma bölümü bunun güzel bir örneğidir.

TOK GÖRÜNÜŞÜ :

Ermeni ve gürcü yapılarında dışarıdan tokluğun içeriye yansıdığını görürüz. Süsleme azdır ve belirli yerlerde toplanır. Ayakları, alt başlıktan başlamak üzere kalın tutulmuşlardır (fotoğraf 45). Bunların narin gösterme çabası da yoktur. Üst başlıklarda alt köşeler biraz pahlandırılarak bırakılmışlardır. Düz olanlarına bile rastlanır. Bazı kabartmalar, oymalar, halat örgüler, birbirine dolanan yılan işlendiği de olur (fotoğraf 46, 47, 48). Bezemelerden zengerek örgü dikkati çeker. Geometrik bezemeler, çok keskin köşeler ve kutular halinde, araya kıvrık veya köşeli çizgiler katılarak görünüşü yumuşatılmadan sıralanır. Girift bazı kıvrımların anahtarı (şema) çıkarılamaz. Birbirini izliyen zincir, boğum ve halat örgülere çok raslanır. İstavrozlarının uçları kıvrık çizimlerle sonuçlanır. çerçeve içine

alınır, geometrik veya kıvrık dallarla bezenir. Hayat ağacı, cennet meyvası, azizlerin boy veya baş bölümleri (Büst), bazı dini anlatımlar (tasvir), meandır sık - sık kullanılır. Örtüdeki kemerler, Türk mimarisindeki takviye kemerleri etki ve görünüşünden çok uzak olarak ağır ve kalındır. Ölçüler geniş tutulmuştur. Her tarafı taş olan yapı bu uygulamalarıyla büsbütün ağır, tok, hatta hantal görünüşlüdür. Kanımızca gerekmiyen bir emniyet payı vardır yapılarında. Bir statik hesaba dayanarak bu kesitleri bulduklarını sanmıyoruz. Denemelerle kesitleri inceltme gayreti içinde olmadıkları da anlaşılıyor. Oysa Ermenistan ve Gürcistan deprem kuşağı üzerinde de değildir. Kanımızca, ekonomik yönden kuvvetli oldukları dönemde önemli etken, maddeden ve paradan çok ruhsal olup, asırlarca yapılarının kalmasını, bir bakıma ölümsüzleşmeyi, dinî inançlarının ebediyen devam etmesini istemeleri tasasına bağlamak daha doğrudur. Orta kare alan kubbesinin Omurga veya takviye kemerlerine oturtulduğunu çok sık görürüz. Bunlar bazen aşağıdan beri devam edegelmez, bir özengi ile başlar. Van - Muradiye'nin yamacındaki ikinci kilise buna güzel bir örnektir (fotoğraf 49). Bazen orta kare alanın tekne tonozla benzer bir örtü türü ile örtüldüğü görülür. O durumda birbirine dik paralel ikişer kalın kesitli kemer, boşluğu dokuz parçaya böler. Kare olan tekne bölümü tepeden aydınlatma için kullanılır (fotoğraf 41, 43). Hacim büyükse bu kare alan da aydınlatması için büyük olacağından tekrar aynı türde paralel kemerlerle bölünür

27) Türk Sanatı I. Oktay Aslanapa. Sayfa 20. Resim 30.

28) Historical Monuments of Islam-in U.S.S.R. Resim 11

29) Bu konulara ışık tutan son yıllardaki en ilginç ve değerli yazı için bakınız.

a — «Muyanlık» Malazgirt Armağanı - Emel Esin T.T.K.B. 1972 sayfa 75.

b — Türk Kubbesi (Göktüklerden Selçuklulara kadar) Emel Esin Selçuklu araştırmaları dergisi III. 1971.

ve böylece gereken kadar aydınlık yeri elde edilmiş olur. Haghat'taki kütüphanenin örtüsü bunun güzel bir örneğidir (fotoğraf 50). Kalın birinci kemerden sonra ikinci kemerin ucu üstte görülmektedir. Ani'de Saint Apotres Şapeli'nde ise kenar ortalarına konan ayaklarla dikdörtgen alanın iki kareye bölündüğü ve çapraz kemerlerle ortada oluşan karé alana sekizgenle başlayan ve en üstte kare olan tepeden aydınlanma başluğu sağlanır (çizim 15). Sunduğumuz fotoğrafta 45°'lik kemerler görülmektedir (fotoğraf 51). Mukarnas konusunu ele aldığımızda bu yapıya tekrar döneceğiz.

Kalın duvarları, destek kemerleri ve örtüyü tutmak için tok ayakların kullanılması akla yakındır. Ancak giderek bunun da bir alışkanlık şekline dönüştüğünü, kalın kemerler için duvara yaslı ayaklar uyguladıklarını, hatta yalnızca ayakları bile çok iri kesitlerde kullandıklarını görürüz. Adilcevaz'ın kuzey sırtında bulunan ufak kiliselerinde bile ne kadar iri bir başlık ve kesit kullandıkları hemen dikkati çeker. Vermeye çalıştıkları «fazla sağlam ve güven duygusu» bizim ölçülerimizde bir «yığın» etkisindedir. Oysa aynı açıklıktaki Türk kubbelerinde taşıyıcı iskelet hiç görünmez. Ayrı bir çatki kullanılmamıştır³⁰. Kitlenin tümü taşıyıcıdır. Bu bakımdan kubbe hafif durur. Sanki örtü, gökkubbedir. Ancak Anadolu Türk San'atının yoğrulduğu 12 - 14. yy.larda, doğu Anadolu'da bazı yapılarımızın, bu bölgesel uygulamaların etkisi altında kaldığını kabul etmeliyiz. Sivas Divriği Şifahanesi'nde, Ulu Cami'de ayak, kemer, örtü tokluğu gözden kaçmamalı, ayrıntılara inen bazı benzerlikleri de unutmamalıdır³¹. Bununla beraber bazı yapılarımızda gördüğümüz takviye kemerleri yapının bütünü içinde erirler. Örneğin; Mardin - Kızıltepe Ulu Camii harim tonozlarındakiler gibi sarkmamaları gerekiyorsa, gözü yormayan, görüşü kesmeyen kesitlerdedirler. Bitlis - Adilcevaz - Ko-

noz Köyü'ndeki kervansarayda da böyledir. Gördüğümüz bazı takviye kemerleri ise desteklenmesi düşüncesiyle sonradan eklenmişlerdir (Malatya Ulu Camiindekiler gibi).

Kanımızca Ermeni ve Gürcü yapılarında 6.yy. dan beri oluşmaya başlayan³¹ ve 7-8 yy. larda oturma eğilimi gösteren yapılarında artık kendilerine özgü bazı kalıpların esiri olmaktadır. Taşıyıcılık kavramlarında böyledir. Bize ağır gelen bu tok görünüş etkisinden kurtulma çabası da göstermişlerdir. Son yüzyıllara kadar bu böyle devam edebilir. Sivil yapıları için gerekli bilgi elde edemediğimizden yorum yapamayacağız. Ancak son bir iki örneklerinde, bazı yapılarında Türk evleri etkisi açıkça görülmektedir. (Etnoğrafyalarına da ileride kısaca değineceğiz.)

Türk çatki anlayışında, ta çadır döneminden başlayan çok dengeli (statik), rahat, güvenli ve kolay (practic) bir uygulama vardır. Asırlar boyu bilinç altında ve üstünde günümüze ulaşmıştır. Kullanılan malzeme ne olursa olsun, gereksiz bir bölüm, aşırı kullanım, (israf), göze batan bir iskelet fazlalığı yoktur. Herşey yerli yerince ve yeterince kullanılmıştır. Bunun içindir ki, asırlarboyu Anadolu'da yalnız söz konusu toplulukla değil diğer uygarlıklarla da yakın ilişkimize karşılık kopyacılığa gitmeden bir «Anadolu Türk San'atı» yaratılabilmiştir.

30) Dış oran ile iç oran arasındaki uyumsuzluktan ötürü ileri yüzyıllarda bazı yabancı kubbelerin kullanıldığını görüyoruz. Bazı kümbetlerimizde külâh ile kubbe arasında boşluk bırakılıp ustaca desteklerle ufak bölümlere ayrılarak yapıya hafiflik sağlanır. Niğde Aksaray - Bekâr Köyü Sultan Kümbeti külâhı buna güzel bir örnektir. Konya Iğın Şeyh Bedreddin Kümbeti'nde ise yüksek külâhın içinde, üst üste üç kubbe olup aynı amaca yöneliktirler.

31) Melike Turan şifahanesindeki ayak ve başlıklar ile fotoğraf 46 y, iç görünüş açısından fotoğraf 45 i, girişin karşısındaki eyvanın alnını çevreleyen bezemeler açısından fotoğraf 48 i karşılaştırmız.

MUKARNAS :

Bu konu, Ermeni ve Gürcü yapılarında oldukça ilginç bir yönün tanıklığıdır. 12 - 13. yy. a tarihlenen Haghpat-taki Hamazasp Gavit Kilise'nin fotoğraf 13) dış köşelerindeki 90° lık girinti, dört sıra mukarnasla örtülüdür. Böylece girintili köşe üst düzeyde pahlanmış olur (fotoğraf 52). Bu tür uygulamayı başka yapılarında görmüyoruz. Oysa içerilerde mukarnas, daha değişik türde ve biraz daha erken dönemde uygulanmaya başlamıştır. Gene aynı manastırda orta kare alan sekizgene çevrilmek istenirken (fotoğraf 40, 53) köşelerde iki sıralı mukarnaslardan yararlanır. Keza, dört ayağın özengi düzeyinde de üç bademden oluşan bir pah vardır (fotoğraf 53). Guechard'daki Jamatun kilisesi'nde sütun üst başlıkları bademli mukarnas ve üç dilimli kemer kabartmasıyla bezelidir. (fotoğraf 54) Kars - Ani'de Zamatun Şapeli'nde (Holy Apostles 11. yy.) kare alan mukarnas örgülü tromplarla sekizgene dönüştürsün ortada toplanan sekiz tonoz dilimi türünde bir örtü ile kaplanır (fotoğraf 55). Aynı bölümün daha önce çekilmiş bir fotoğrafında kemer ve örtünün biraz daha sağlam durumu görünmektedir³². Bölümün ortası dairesel dizilerle sonuçlanmakta ve renkli taşlardan yararlanılmaktadır.

Merkezde toplanan sekiz tonoz diliminin bir kare alanı örtme uygulamasını bizim yapılarımızda da görüyoruz. Selçuklu kervansaraylarında avlu ortasında olup günümüze erişebilen iki katlı fevkânî dört mescitten Tuzhisar Sultanhanı (1230 M.) ile Afyon - İshaklı Kervansarayının (1249 M.) üst katları aynı anlayışla örtülüdür³³. Aynı plân ölçüsünde ve mukarnas anahtarlarında (şama) olmamasına karşılık örtü türünün çıkış noktaları aynıdır sanıyoruz³⁴.

Ermeni ve Gürcülerin; dinî yapılarında mukarnası en çok kullandıkları

yer, orta (Naos) alanlardır. Burası bazı yapılarında düşeyden kaçırarak bindirme tekniğinde, mukarnas işlemeli olarak, tekne tonoz veya kare piramit türünde örtülürler. Aydınlanma; üstte bırakılan tepe penceresiyle olur. Giren loş ışık mukarnaslı dilim ve sıralara çarparak, iç alana zengin bir ışık gölge oyunu sağlar. Aydınlıkların sekizgen veya çokgen olarak sonuçlandığı da olur. Guechard'daki Jamatoun Kilisesi (fotoğraf 54) bu açıdan güzel bir örnektir. Badem ve üçgen dilimlerden oluşan beş sıralı mukarnas dizisi dört sütun üstüne oturan orta alanı örter (fotoğraf 56). Selçuklular'ın bezemelerinden olan üçgen ve dikdörtgen dizisinin burada kemer çevresinde uygulandığı gözden kaçmamalıdır.

Anideki Saint - Apotres Kilisesi'nde de aynı uygulama vardır (çizim 15 ve fotoğraf 57). Tek sıra badem işli içbükey bingilerle başlar. Aralarındaki boşluklar da bademle bezelidir. İkinci sırada yelpazeli trompçuklar vardır. Üç ve dördüncü sıralar daha klasik mukarnas dizisine sahiptir. Anahtar toplanmaya başlar. beşinci sıra yıkılmış olup yıkıntıları yerdedir. Mukarnasın ilerleyişinden (örgüsünden) sekizgen olabileceğini sanıyoruz. Sütun başlıklarında da mukarnastan yararlanılmıştır.

Ani'de diğer bir yapıda da mukarnas ustalıklı kullanılmıştır. Aslında çok yönlü olup sırası geldikçe ele alacağımız yapının bir bölümüne Şeddathılar'ca 1199 tarihinde minare eklendiği üstündeki kitabesinden belli olmaktadır³⁴.

32) Armenian Architecture (4 - 17.yy) Edo-
vard Utudjian Fig. 142.

33) Çok az kalan izlerinden, Niğde - Ak-
saray - Sultanhanı fevkani mescidinin Tuzhisar
daki gibi örtüldüğünü, sanıyoruz. Diğer dördün-
cü fevkani mescit Ağzıkarahandadır. (1236 -
1240)

34) Kars Tarihi - Fahrettin Kırzioğlu say-
fa 370.

Küpü, bir bölümü kaplamakta ve üst örtüsünü zedelemektedir (fotoğraf 58, 58 a). Tarihi Selçuklu köprüsüne bakan yamaçta, minare tarafından yapının bir bölümünün çıkıntılı olarak devam ettiği belli oluyor. Ebu Muammeran Camii olarak adlandırılan bu yapının şimdiki giriş bölümü üstünde, dört sıralı mukarnasla ulaşan tromplar ve merkezde toplanan sekizgen tonoz dilimi başarılı bir uygulamanın örneğidir (fotoğraf 58 b). Aslında minareden önce var olan bu yapının, Müslüman Türkler'in Ani'yi elde etmelerinden sonra da camiye çevrildiği eklenen minaresinden anlaşılmalıdır. O zaman pencerelere ilk şeklini koruyor (original) gözü ile bakılabilir. Pusula okuması yapmamış olmamıza rağmen girişin, batı yönde, pencerelerin ise doğuya rasladığı bu yorumumuzu kuvvetlendirmektedir. Yabancı yayınlarda burası «mahkeme» binası olarak geçer. Dini bir yapı olmadığı kanısındayız.

Ani'nin 5 km. kadar kuzeyinde Türk kesiminde bulunan (Rus sınırında) Hoşavenk'tede (Horomos Vank) mukarnasın bol ve güzel uygulamalarını görebiliyoruz (fotoğraf 59). Çok büyük blok taşlara işlenmiş olan mukarnaslar gene bir kare alanı örter. İkinci ve dördüncü sıradaki alışıl gelen diziler arasına iri içbükey küre dilimleri ve yelpazeler yerleştirilmiştir. Güzel bir ışık gölge zenginliği sağlayan bu mukarnaslı tavan etekte zengin ve fazla kabarık bir etek silmesiyle başlar. Aynı yapının diğer bölümlerinde benzer amaçla mukarnasların değişik dizilişleri (şema, tertip) uygulanmıştır (fotoğraf 59 a). Bademlerin yer aldığı düzende üçüncü sırada görülen tromp dilimcikleri içine yelpazecikler yerleştirilmemiştir. Burada etek silmesi daha çok katlı fakat daha az çıkıntılıdır. Aynı manastırın diğer bir bölümü (fotoğraf 59 b) yelpazeler, tromp gibi köşelerle ve dilimli tonozlarla ve sade silmesiyle günümüze erişebilmiştir. Yıkıntılar arasında göre-

bildiğimiz diğer bir mukarnaslı dilim öbürlerinden ayrı düzenlenmedir. Anlaşıldığı kadariyle bu işçiliği ve birimlerine iyice alışmış bir elde, her bölüm ayrı ayrı düzenlemelerle örtülmüş idi (fotoğraf 59 c).

Ani'ye uzak diğer bir ermeni yapısında Guechard'da (12. yy.) Monalittugue Manastırında yine mukarnaslı bir örtü ve tepe aydınlanması örneği görüyoruz (Fotoğraf 60).

Ermeni yapıları içinde, mukarnasın, yapıda değişik bir yerde ilk ve son (tek örnek) uygulamasını Ani'de Holy Apostles Kilisesi'nde (11. yy.) görüyoruz (fotoğraf 61, 61 a). Mastaba, Zamatun Şapeli veya Selçuklu Kerşvansarayı olarak da adlandırılan yapının kapısında halat örgülü, teğet kemerli ve geometrik bezemeli çerçeveler içine alınan mukarnaslı kapısı oldukça ilginç bir örnektir. Dikkat edilirse buradaki mukarnas dizisi ve birimleri, içeride üst örtüde kullanılanlardan başkadır. Plânın giriş bölümünü çizim 15 te verdiğimiz bu yapı, Selçuklular döneminde belki han, konak olarak kullandığı için bu adı almış olabilir. Türk yapısı olmadığı kesindir. Ayrıca girişin sağında dış yüzde bulunan (fotoğraf 61 a) Ermenice yazılı kitabe de bu görüşümüzü destekler. Girişin, Selçuklu düzenini andırması da bu yanlış sıfatlamaya yol açmış olabilir. Kapı girintisini örten mukarnas birimi ve dizisinin, Ahlat Usta - Şağirt Kümbeti kuzey kapısınıninkine çok benzediği gözden kaçmamaktadır.

RENKLİ TAŞ VE MOZAYIKLAR :

Ermeni yapılarında az gördüğümüz ancak belli yer ve döneme raslayan diğer bir yöntem, renkli taş kullanılması ve bunlarla mozayık örgüler yapılmasıdır. Ani'deki Holy Apostles Kilisesi'nden söz etmişken burada uygulananlarla bölüme başlayalım. Çizim 15 te görülen köşegen kemerlerin kenarlarında kalan üçgen boşluklar daha ufak kemerciklerle tekrar bir kare ve

iki üçgene bölünürler fotoğraf 61 b). Bu alancıklar renkli taşlardan yararlanılarak altıgen ve aralarında kalan üçgenlerle değişik düzenlemelerde (composition) örülmüşlerdir. Petek dokuyu, aralarındaki koyu kırmızı renkli taşlar süsler. Eşkenar dörtgenlerle bazı düzenlemelere gittikleri de, fotoğrafın sağ üst köşesindeki üçgen alanda görülüyor. Karelerden bir tanesine sekizgen, ve onun içine de 90° lik ve 45° lik yönlerden gelen çubuklarla geometrik bezeme yerleştirilmiş olup en içeriye de sekizgen bir yıldız oturtulmuştur. Fotoğraf 61 c ve fotoğraf 61 b de, kemerlerin alt yüzlerine de aynı yöntemle renkli bezemeler işledikleri görülüyor.

Yine Ani'de, değişik açılardan ele alındığında adından bir kaç kere söz edilen ünlü bir yapıda, Ebu Muammeran Camii'nde renkli ve mozayık tekniğinde tavan örtüsü görüyoruz (fotoğraf 58, 58 a, 58 b). Minareye bitişik bölümün altıgen taşlarla mozayık tekniğinde örülen tavanı olduğu gözden kaçmıyor. İç bölümlerde üst örtü sağlamdır. Dikdörtgen kesitli konsollarla başlayıp, köşelerdeki mukarnaslı tromp dolgularla sekizgene dönüşen ve tonozların üçgen dilimlerinden oluşan bir örtüde ortadaki kare alan sekizgen yıldızların veya ucu pahlı (+) işaretlerin oluşturduğu bir düzenlemeyle karşımıza çıkar (fotoğraf 62). Diğer bir bölümün tavanında altıgenlerin güzel bir düzenlemesi görülür (fotoğraf 62 a). Altıgen yıldızların ve eşkenar dörtgenlerin oluşturduğu ayrı bir tavan geniş bir kare alanı kaplar ve aşağı doğru kare kesitli konsollarla sonuçlanır (fotoğraf 62 b). Tekne tonozla örtülü başka bir bölümün ortasındaki kare tablayı altıgen yıldızlar ve altıgenler, birbirini izliyerek bezer (fotoğraf 62 c). Köşedeki mukarnaslı tromplariyle değişik bir örgü gösteren (Tuzhisar Sultanhanı fevkânî mescidi iç örtüsü gibi) tavan omurgalı etkisi verecek türde sekiz çubukla be-

zenir. Burada siyah ve kırmızı ve gri renkli taşlar kullanılmıştır. (fotoğraf 62 d).

Tavanlarda mozayık tekniğindeki bu uygulamalardan başka bina dışında da renkli taşların kullanıldığı Ermeni yapıları biliyoruz. Azerbeycan'da St. Thaddeus (Karakilise'de 1329 M.) iki renk taş, yatay olarak ve birer atlayarak sekizgen gövdede kullanılmışlardır (fotoğraf 63). Öndeki külâh örtünün yüksek olmasına karşılık alaca gövdeli bölümde bizim kümbetlerin olgun oranı göze çarpar.

Saint - Tathoe (19. yy.) Kilisesi yüzünde (fotoğraf 64) çift sütun ve iki dilimli kemerle çevrelenen alanda geçmeli geometrik bezemeler ve alttaki kare içinde altıgen yıldız ile altıgenlerin oluşturduğu renkli düzenleme, görme-ye alıştırdığımız anlatımlardan değildir. Külâh eteğindeki zengerekli beyaz sıra da gözden kaçmamalıdır.

Magaravank'taki (11 - 12 yy.) Couvent Kilisesi (fotoğraf 28) kapısında renkli taşların kullanıldığını görüyoruz (fotoğraf 65). Özellikle kemerin üstündeki altıgen alıştırıcıları, kemer içindeki kareleri başka yapılarında görmüyoruz.

Diğer bir renkli taş alıştırmasını Ani'de Divin kapısı sağ burcunda çıkışa göre solda görüyoruz. Yuvarlak kemer içine alınan istavrozu çevreleyen kare alanda renkli taşlar dama gibi üst üste dizilidirler. (fotoğraf 66). Aynı yerde Sultan Sarayı damalı duvarıyla (fotoğraf 67) bağlantı kurmama olanağı yoktur. Oysa surlarda da renkli taşlardan oluşturulmuş Avşar damgasına benzer gamalı Harçlar da vardır. (fotoğraf 67, 68).

ÇIKMA (KONSOL) MERDİVENLER VE DİĞER BEZEMELER

Şimdiye kadar hiçbir Gürcü yapısında göremediğimiz çok ilginç bir uy-

gulamayı Amagon'da görüyoruz³⁵. St. Gregoire (1216 M.) veya Noravank adı ile anılan iki katlı yapının üst katına, dar yüzünden (batı) sağlı-sollu ve alınları profilli çıkma (konsol) merdivenlerle çıkılır (fotoğraf 69, 69 a, 69 b). Bu uygulamayı ilk defa bu yapıda görmekteyiz. Sekizgen yıldızlar (bir karenin, merkezinden 45° döndürülmesiyle oluşur) yan - yana ve üst - üste dizilerek ters (U) şeklinde kapıyı sararlar. İçleri göçertilmiş olarak geometrik bezelidir. Böylece dantel görünümü sağlarlar. Kapıyı ters (U) şeklinde saran silme, üstte kitabe için yükselir. Sekizgen yıldızların diğer bir güzel örneği Deghward Kilisesi'ndedir (14. yy.) sekizgen yıldızlar (fotoğraf 70) kabartma olarak belirginleşirler. Yüzlerine oyma tekniğiyle altıgen ve altıgen yıldızlardan oluşan geometrik bezemeler işlenmiştir. Aslında her yüzey ayrı ayrı bezelidir. Kapıyı çevreleyen ve sivri olduğu anlaşılan kabartma kemer yüzü de geçmeli palmetlerden oluşur. Üstlerde oluşan üçgen boşluklarda kabartma dairesel (kabar) süslemeler vardır. Zengerekli kalın bir kabartmanın, dantel dizisi dışından kapıyı ters (U) şeklinde sardığı anlaşılıyor. Kuvvetin simgesi aslanlara da yer verilmiştir.

Jegwarddaki Zwietağen Kilisesi'nde (1321) aynı zengereklerle yapı yüzeyinde olanlar oluşturulmakta, geometrik bezeli kabaralar yerleştirilmekte ve pencere çevresi bezenmektedir. Hayvan figürü boşluğu ustalıkla oturtulmuştur. (fotoğraf 71). Ganzasser'deki (13.yy.) kilise kapısında kalın fitilerin oluşturduğu bir kapı düzenlemesi vardır. Kare ve yuvarlak bezemeler bu çerçevenin üstüne tesbih tanesi gibi dizilmiştirlerdir. (Fotoğraf 72).

Tathe'deki yapıda dış yüz kavalarla, çift sütüncelerle, dilimli kemerlerle bölünmüştür. Mukarnası andıran bir üst silme dizisi yapıyı sarar. Atlı figürlere, av sahnelerine yer verilir panolarda (fotoğraf 73, 73 a).

Çıkma merdivenleri Anadolu Türk San'atımızda sık sık kullanılır. İki katlı türbelerde, kervansarayların yazlık bölümlerinde dama çıkışlarda girişlerinin üstünde yer alan mescidlerde, Sivas—Divriği Melika Turhan Sifâhânesi'nde de üst kata çıkmada ayrıca süsleyici yönlerinden de yararlanır. Yukarıda adından sözettiğimiz Amaghoudaki Noravank Manastırı bize hemen Selçuklu kervansaraylarındaki fevkânî mescitleri hatırlatıyor. Ayrıca Çankırı'daki Ferruh Şifâhânesi (1235) önemle hatırlanmalıdır.

TEĞET KEMERLER :

Ermeni ve Gürcü yapılarında kemer vazgeçilmez bir gereksinimdir. İlk yapılarından bu yana özenle kullanılmıştır. Yarım dairelidirler. Yapılarında kabartma olarak ve birbirine ekleyerek kullanılırlar. Çepe-çevre dolaşanları çift sütüncelerle düşey gölgeler atarak hareket sağlarlar. Aslında, çok sağır ve tok görünümlü yüzeyler bu oyunlarla canlandırılmak istenir. Bazı, sivri kemer kullandıkları da görülür. Teğet kemer için en güzel örnek Etchmiadzine (Wagarschapat) Katedralleri'dir (fotoğraf 1). Burası Erivan'a 25 km. uzaklıkta önemli bir Ermeni yerleşme yeridir. 14 yy. a ait yapıda orta gövde çift sütunceye oturan teğet kemerlerle çıkıntılı olarak sarılır. Dabil (DVİN) den sonra en önemli yerleşme yerleri olan Ani'de Holy Apostles (12. yy.) te teğet kemerin ustalıkla kullanıldığını görmüştük (fotoğraf 61, 61 a).

Sanahin'deki kütüphanenin (12-13 yy. Gregory Şapel) batı kapısında bulunan penceresi, teğet kemerli bir

35) E'tudes Sur'Lart Medieval en Georgie et en Armenie (Devlet Güzel Sanatlar Akademisi kitaplığı 1017/1 127. fotoğraf) adlı kitapta yapının adı St. Gregoire (1216 M.) Armenian architecture 4 th to 17 th century - Edouard Utudjian. Morance Paris adlı kitapta Noravank Manastırı (13. yy.) the Armenian - Sirarpie Der Nersessian'ın kitabında ise Marmashed Cathedral (986 - 1029) olarak adlandırılmaktadır.

silme ile sınırlanır. Boşluk, yarım daire kemerle olduğu halde, uçları yataya dönüşen teğet kemerin sağ ve solu, yüzleri birbirine bakan kuş ile bezendir. (fotoğraf 74). Van—Erciş Karatavuk köyünde³⁶ gördüğümüz bir taşa da karşılıklı duran iki kuşun çevresindeki boşluklar kıvrık dal ve yapraklarla bezenirler. Ağzlarındaki yaprak veya Cennet meyvelerinden biri olmalıdır. Rûmîlerle ve palmetlerle sonuçlanan yuvarlak uclar dikkat çekicidir. (fotoğraf 75)

PALMET - KIVRIK DAL - BURMALI SÜTUNCELER :

Konu palmete gelmişken daha ilginç örnekleri birlikte izleyelim. 11-12 yy. a tarihlenen Magavarank'taki ünlü Couvent Manastırı'nda, apsis önündeki korda (koro için diziler yer) bulunan tek parçalı taşın yüzleri sekiz uçlu yıldızlar dizisiyle bezelidir (fotoğraf 76). İçlerine oyma olarak çifte balık, grifon katlayarak üretilen bitkisel süsler işlenmiştir. Av köpeklerinin de kullanıldığı bu süsler içinde bizce en ilginç palmet ve rûmîlerden oluşandır. Ortaya yerleştirilen palmetten dallar çıkmakta, kıvrılarak tomurcukları ve yaprakları oluşturmaktadır. (fotoğraf 76 a). Yaprakların kalın yerlerinde eğri kesim, ince yerlerinde çizgilerle süreklilik sağlanmıştır. Kütleli açık (S) profilli bir çerçeve dolandır.

Aynı palmetleri birbiri içinden üreyen diziler olarak ,Adilcevaz'ın kuzey sırtındaki kilisede batı kapısında da görürüz³⁷. Burmalı sütuncelerin yanlarını bezer ve üst başlıkta yataya dönüşür. Altta kesilmişlerdir. Burmalı sütunceler, Van — Zapbaşı (Albayrak) Soredir köyü ve Zapbaşı Kiliselerinde, Kars'ta Holy Apostles (932 - 937), Uluvank Kiliselerinde de görürüz.

Palmetlerin, saç örgülerin ve kıvrık dallardan oluşan düzenlemelerin

güzel örneklerini gene Ani'de bolca buluruz. Redeemer Kilisesi'nde, giriş katında galeriyi oluşturan kemerli duvarın dış yüzünde (fotoğraf 30 b). Kıvrık daların saç örgüsü gibi, birbiri içinden ürerken, palmetin eşit aralarla simetrik olarak yerleştirildiğini görürüz. (Ohanavank) da birbiri içinden üreyen saç örgüleri arasında kıvrık yapraklar ve tomurcuklar görülür (fotoğraf 77).

Konumuz gereği sık sık ele aldığımız Ani'den yine söz edeceğiz. St. Gregory Tigran (Şirli Kilise 1215 M.) da, çokgen gövdeli merkezi üst yapının külâh altı kuşağında, sekizgenlerin oluşturduğu zengin süslemeli bir sıra vardır (fotoğraf 21 b). Bunların altındaki yuvarlak kemerleri kıvrık dallar bezeler. Aralarındaki üçgen boşluklar, palmete benzer simetrik dallarla doldurulmuştur. Dairesel kabarmalarda çarkifelek ve başka şekiller kazanmıştır. Beden duvarlarında çift sütuncelere oturan yuvarlak kemerlerin yüzeyleri de aynı türde bezenmiştir. (fotoğraf 21a). Üçgen boşluklar, dallar ve kuş, av hayvanlarıyla doldurulur. Yapının bu yüzünde duvarda bir güneş saati de vardır. En ilginç bezemeyi giriş kemerinde görürüz (fotoğraf 78). Üçgen ve dikdörtgen şekillerin yan yana dizildiği kemer yüzünde palmetli bitkisel bezemeler hemen dikkati çeker. Özengide her özelliğiyle dile getirilmiş palmet işleme çok şeyler hatırlatır bize (fotoğraf 78 a). İç bükey olarak pahlandırılan iç köşe de aynı türde bezenmiştir.

DEĞİŞİK BAZI ÖRNEKLER :

İkortha'daki yapıda giriş boşluğunu örten alın kemerinde dört tane bezeli taş vardır. Dantel gibi sarkarlar. Kemerin merkezine yöneliktirler (fotoğraf 79). Diyarbakır Ziniciriye medresesi kemerlerini hatırlatır. Başka yapılarında görmüyoruz.

36 — Akçayuva Köyü'ne komşudur. Akkili-se'den getirildiğini söyledikleri taş Şerif Unal'ın evinin dış merdivenine kullanılmıştır

37 — Dip not 1 deki yayın fotoğraf 41.

Hovannavank Manastırı'nın üst pencereleri pahlı bir yuva içine almış olup yelpaze gibi açılan dilimli bir kemerle örtülüdür. (Fotograf 80)

Erivan'da Ermeni Tarihi Müzesi'nde sergilenen Holy Apostles'e ait kilisenin iki kanatlı ahşat kapısı 1134 tarihli olup geometrik bezemelerle oluşur. Orta bingi kalın ve toktur. Kilit halkası ortalarda ve ufaktır. Kaşa pervazında koşuşan atların çevresini çiçekler, yeşillikler bezer (fotograf 81). Türk etkisinin bozulmuş bir yorumu sezilir.

AYRINTILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ :

Bu yazımızın amacı, Doğu Anadolu'muzun bir bölümünü ve Kafkasların Güneyini kaplayan Ermeni ve Gürcü Mimarisini derinliğine incelemek değildir. Yapılarına özellik veren bazı ayrıntıları tarayarak bizdeki örnekleriyle birlikte bir dökümünü yapmaya çalıştık. Ortak yönlerden hareket ederek bazı sonuçlara erişilebileceği önemli noktaların biraz daha açıklık kazanabileceği kanısını taşıyoruz. Şimdi bu ayrıntılara tekrar dönelim.

Gürcü ve Ermeni yapılarında, girişlerin üstüne yerleştirilen, dört, altı, sekiz ayağa oturup, ayak sayısına bağlı olarak bir pramikle örtülen ayrıntının 7. yy. a kadar indiğini görüyoruz. Giriş için özenle uyguladıkları, bu şekilleri yüzyıllarda da bir çok kez tekrar edilecektir. Eski Van Hüsrev Paşa ve Kaya Çelebi camilerinin güneyinde surların dışında bulunan iki tane kümbetin bunların bir örneği olduğu kabul edilmelidir (fotograf 82). Özellikle, kesitlerin kalınlığı, kitlenin bodurluğu ve külâhın eğimleri açısından bir çağrışım doğurmaktadır.

Merkezî alanın üstünü örten gövde de ilginçtir. Silindirik, sekizgen ve daha fazla kenarlı prizma, gövdeye bağlı olarak bir külâhla sonuçlanıyor. Bu bölümü de 7. yy. dan beri yapılarında

görüyoruz. 8-9. yy. dan daha sonra, oranlarda değişiklikler göze çarpıyor. Kitle daha toparlanıyor, yükseklik kazanıyor, bütün içinde, gereken yerini buluyor. Külâh sivrilerek yapıyı etkiliyor ve 11-12 yy. dan sonra bizim kümbet oranlarımıza büyük bir yaklaşma gösteriyor. Bu bölüm Ermeni ve Gürcü yapılarının vazgeçilmez bir ayrıntısı oluyor. Külâh'ın kendisinde etkiyi kuvvetlendiriyor. Dantel gibi sarkan ters üçgen bölümleri 12-13 yy. dan sonra görüyoruz. Haghbat'taki manastırlarında uygulama düz külâh üstündedir. Oysa kırma külâh üstündeki örnekler ikiyüz sene öncelerinde görülüyor. Sivas-Divriği Ahmet Şah Cami (Ulu Cami) maksura kubbesi üst örtüsünde gördüğümüz uygulama 1248 tarihlidir. Tuğlaya uygulanan Tokat'taki örnek (Nurettin Bin Sentimur) 1314 yılındır. Oysa yarım dairesel kesitli uygulamalar, daha önceleri Hemedan'da uygulanmış idi. Dairesel veya üçgen kesitler ise (ayrı ayrı ve bazen birlikte) külâhtan çok gövdede Türkistan ve dolaylarında 11-12 yy. başlarından bu yana tuğla, sırlı tuğla olarak bol örnekler veriyor.

Külâh üstündeki bezemelere gelince: düşey veya paralel fitillerin, Ermeni ve Gürcü yapılarında erken dönemlere kadar indiğini görüyoruz. Ters (V) işaretli fitiller, daha yaygın görünüyor ve külâhlarının bir özelliği oluyor. Düz külâhların da erken örnekleri var. Dilimli kemerlerle işli olanları daha geç dönemlerde görüyoruz. Bunları yer yer bizlerinde kullandıktan söz etmiş idik.

Çift sütünceli bezeme örneğini ilkin 9. yy. da görüyoruz. Marmachen'deki Couvent Kilisesi bunun güzel bir örneği oluyor. Üçgen kesitli girintiler de Ermeni ve Gürcü mimarisinin vazgeçilmez bir ayrıntısıdır. Devamlı olarak kullanmışlardır; 7. yy. dan beri bizdeki örneklerini ancak Anadolu'da görebiliyoruz ve belli yöreyi kapsıyor.

Orta gövde ve onu oluşturan, kemer, çift sütun, külâh üstündeki fitil ve bezemelere topluca bakarsak, Anadolumuzda belli yörelerde Abideleştirdiğimiz kümbetlerimiz ile yakınlık görüyoruz. Bir bakıma bu, kitlenin bir oturmalık üstüne yere oturtulmuşu izlenimini veriyor ilk anda. Aradaki oran ve ayrıntı benzerliklerine tarafsız gözle bakmayı değerlendirme açısından gerekli görüyoruz. Yakın benzerliği sağlıyan önemli bir etken de «Taş» tır. Aynı gereci (Malzemeyi) kullanmak, yaklaşmayı kamçılıyor. Erzurum ve yöresindeki kümbetlere dikkat edilirse külâh'ın fitilsiz oluşu, gövdelerindeki çift sütunceler, bunları birbirine bağlayan yuvarlak kemerler, Ermeni mimarisi ayrıntılarıdır. İki katlı oluşları ve köşelerin pahlanarak gövdelere geçişleri, bu benzerliği bir noktada azaltmakta ve kendine özgü bir yapı türü yönüne çekmektedir. Kanımızca bölgesel bezemeler ve mimari ayrıntılar, belli bir şekil anlayışımıza yamanmış yakıştırılmıştır. Erzurum Hatuniye ve Kale Mescidi külâhı gibi bezeli olanları da bu esinlenmenin ürünleridir.

Ahlat ve yöresindeki kümbetlere de bu esinlenmenin sıçradığını görüyoruz. İki kubbe mahallesindeki kitabesiz kümbet ve isimlerini daha önce saydığımız külâhları fitilli diğer kümbetler, bunlara örnektir. Geometrik bazı bezemelerde de görülür bu etki. Buna karşılık, tepede birleşen ve eteklere doğru yelpaze gibi açılan (fotoğraf 11-12) fitilleri kümbetlerimizin hiç birinde göremiyoruz.

Merkezi Dvin ve Ani olan Ermeni mimarisinin uzaklaştıkça etkisinin azaldığı görülür. Örneğin Erzurum, Ahlat gibi, Azerbaycan Sel Dorbamlı kümbetinde de bu etki seziliyor. Elbet etki alanı politik ve ekonomik güce bağlı olarak tarihi akış içinde genişleyip daralıyor. Buna karşılık, merkezden uzaklaştıkça Ahlata yakın olmasına

karşın Bitlis'te, Diyarbakır'da, Kayseride Tokat'ta, Amasya'da, Erzincan'da sezilir oranda yeni bölgesellikler beliriyor. Kayseri gibi zamanında Hıristiyan topluluğun yoğun olduğu yerde yapılarımızda etkin, göze batar benzerlikler kalmıyor. En azından Erzurum kadar ön plâna geçmiyor Oysa bu saydığımız yerlerde de yaygın gereç hep taştır.

Bitlis - Ahlat Emir Bayındır Kümbeti de (1481 M.) bazı yönleriyle bu bölgesel mimariyi yansıtıyor kanısındayız. Özellikle bu tür başka kümbet yoktur. Anadoluda cenazelik katı üstüne oturan silindirik gövdenin kuzey yarısı kapalı diğer bölümü açık olup sekiz basık sütuna oturur. Başlıklar kalın ve hantaldır. Üst katta, içeride bir mihrabın yerleşebileceği kadar gövde yükseltildikten sonra sütunlar başladığı için dış yüze üçgen ve yarım sekizgen kesitli girintiler yerleştirilebilmektedir. Külâh basıktır. Bu yönleriyle, Ermeni kiliselerinin giriş bölümüne yerleştirdikleri sütunlu ayrıntıyla benzerlikler kuruyoruz. Ayrıca kapıyı çevreleyen bezemeler açısından da yabancı göze çarpıyor.

Doğu Anadolu'nun belli yöresinden batıya kaydıkça yeni bölgesel yorumların ortaya çıktığından söz etmiştik. Amasya Sultan Mesud, Turumtay gibi, Niğde Hüdavent Hatun ve Sungur Bey Kümbetleri gibi. Konya ve yöresinde, Anadolu öncesi Büyük Selçuklu kümbet mimarisinin devam ettiğini görürüz. Doğu Anadolu Bölgeselliği bunları etkilemez. Seyfeddin Sungur (13. yy.), Emir Nureddin (13. yy.) kümbetini, Nahçıvan Yusuf Bin Küseyr (1162) Kümbetinden ayrı bir gözle izliyemeyiz. Niğde-Aksaray Selime Köyü Selime Sultan Kümbeti, (13. yy.) köşe kuleleri dışında Karagan'daki iki Selçuklu kümbetini hatırlatır³⁸. Kare kesitli olanlarda, yine Kon-

(38) Niğde - Aksaray - Selimeköyü Selime Sultan Kümbeti. Zafer Bayburtluoğlu. Önsayfa: yıl 6 cilt 6. sayı 65.

ya - Hocacihan'daki Mursaman Türbesi ile, Karahanlıların Sefid Bulan'daki Seyh Fazıl, Gaznelilerin Sengbest Cazip'i arasında ortak yönler vardır.

Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu kümbetlerinin bir özelliği vardır. Gövde iki veya tek katlılarda, olduğu gibi yükselir. Anadolu'daki anlamda bir etek silmesi yoktur. Böylece yapının iki katlı olduğunu dışardan kestiremeyiz. Cenazelik katları bulunan Nahcivan Yusuf Bin Kuseyr (1162), Rızaiye Se Kümbeti (1184), Meragada Kümbeti Kebüd (1196) Azerbaycan - Nahcivan Mümine Hatun (1186 - 1187) ve İran Azerbaycan'ında Meraga'daki Kümbeti Surh (1147) bunlara örnektir. Ancak subasman taş ve gövde tuğla ise sokl oluşmaktadır. Büyük Selçuklu yapılarından 1056 tarihli Damgan'daki Cihil Duhteran (Kırk Kızlar) ve Azerbaycan - Berde'deki 1322 tarihli Berde Kümbeti silindirik gövdeli olup yere kadar aynı kesitle inerler. Erzincan - Kemah Toğay Hatun Kümbeti (14. yy.) iki katlı olmasına rağmen aynı türdedir.

Genellikle Konya ve yöresinde, iki katlı kümbetlerde cenazelik katının kare plânlı olarak subasmanda belli bir düzeye eriştikten sonra yatay olarak kesildiğini, ve çokgen gövdenin başladığını görürüz. Böylece köşelerde yatay üçgen boşluklar ortaya çıkıyor. Konya - Iğın Şeyh Bedreddin Kümbeti, Alaaddin Cami avlusundaki Yarım Kümbet, Kayseri Han Cami ve Lalâ Muhlisiddin Kümbetleri böyledir. Bu noktadan hareketle, Niğde - Aksaray - Bekar Köyü Bekâr Sultan Kümbeti'nin de iki katlı olabileceği akla geliyorsa da yapılan araştırmada tek katlı olduğu anlaşılmıştır.

Özellikle Erzurum, Ahlat, Bitlis gibi doğu bölgelerinde subasman sorunu değişik bir yorumla karşımıza çıkar, Cenazelik katı yarı yarıya toprak üstündedir. Kare oturtmalıktan silindirik veya çokgen gövdeye geçerken, boşta kalacak olan köşeler pahlanarak yok

edilir. Bu yöntem diğer bölgelere de sıçramıştır. Kanımızca kümbet mimarimiz, cenazelik katını dışarıya yansıtma ve belirli oranda gösterme fikrini Anadolu'da kazanmıştır. Diğer bir deyimle, buradaki köşe pahları (tambur ve kubbeye geçiş dışında) Anadolu ürünüdür. Ancak Ermeni ve Gürcü yapılarının hiç birinde bu uygulama yoktur. Şurası gerçek ki örneğin, Erzurum Cimcime Hatun veya Ahlat Ulu Kümbet gibi bir yapıyı ne Anadolu'nun diğer bölgelerinde ne de Anadolu öncesi Kümbet mimarimizde görüyoruz Denebilir ki Doğu Anadolu kümbet mimarisi, kendine özgü ve bölgesellik gösteren yorumlar doğrultusundadır. Yerli süsleyici birimlerden, belli oranda yararlanılmıştır. Bunların kullanılış şekli, yeri ve karışım oranları görünüşü etkilemektedir. Değerlendirmeyi tarafsız bir gözle yapabilmek için, konuya ileride başka açılardan yaklaşılmaya çalışacağız.

Tepeden aydınlanma konusu da kanımızca bazı özellikler gösteriyor. Saptayabildiğimiz kadariyle Ermeni yapılarında ilk örneği 12-13 yy. da görüyoruz. Bu yüzyıla kadar yandaki ve tamburdaki ufak dehliz pencerelerinin aydınlatmaya yeterli olmayacağı açıktır. Ancak unutmamalı ki, 12 yy. ortalarına kadar bizim yapılarımızda da dışa açılan pencere yok idi. Hücreler karanlık olup gün ışığından yararlanarak aydınlanma anlayışı ilkel idi. Kandillikle yapıyor olmalıydı geniş çapta. Gündüz bile kullanmak gerekiyordu. Erzurum Yakutiye'nin, Sivas Gökmedresi'nin, Karaman Hatuniye'nin (v.b.) hücre odaları gündüz de yapma bir aydınlık kaynağını gerektiriyor. Son araştırmalarda Kayseri Çifte Medrese'nin girişe göre solunda bulunan koridor ve sıra odalardan oluşan kanadında da sadece üstten aydınlatma delikleri vardır. Bu bakımdan Ermeni yapıları için de sorun aynıydı denebilir. Diğer bir anlatımla, aydınlatma (aydınlanamama demek

daha doğru olacak) konusunda koşutluk (muvazilik) vardır. Yapılarımızda 12 yy. ortalarında görülüp, 13 yy. da yaygınlaşan giriş düzeyi pencere anlayışının etkisini kendilerinde görmüyoruz. Oysa bu konu geliştirilerek Osmanlı döneminde en iyi uygulamalara sahne olacaktır.

Ermeni yapılarının özelliklerinden biri de yuvarlak kemer idi. Uçlarını yataya dönüştürerek dehliz pencereleri üstünde silme amacıyla çok kullandılar. Sivri veya teğet kemeri en erken Etchmiadzine'de Holy (15-16 yy.) Katedrali'nde görüyoruz (fotoğraf 1). Bu Türklerle ilişki, kurduktan sonraki döneme raslıyor. Halat Örgüsünü (burma) Kars'ta Holy Apostles veya Uluvank denen 932 - 937 M. tarihli kilisede, 10 yy. da görebiliyoruz (1579 da cami olarak kullanılmaya başlamıştır. Şimdi müzedir). Teğet kemerin en güzel örneği Ani'de Mastaba'dadır.

Palmetli bezemeler de Ermeni ve Gürcülerin Müslüman Türklerle Anadolu'daki yakın ilişkileriyle başlıyor. Örneklerini en çok Ani'de ve yöresinde bulmamızın nedeni ortadadır. 11. yy. a kadarki dönemde süslemelerinde kıvrık dal, olmasına karşılık palmet yoktur. Fotoğraflarla sunduğumuz bazı örneklerde Selçuklu palmeti bütün özellikleriyle yansımaktadır.

İkili ilişkiler açısından üstünde en durulması gereken yapı St - Gregoire (1216 M.) adlı Amagou'daki eserdir. (fotoğraf 69. 69 a, 69 b). Böyle bir gelenek yok iken Selçuklularla ilişkilerinin en koyu olduğu bir dönemde birdenbire iki katlı, çıkma (konsol) simetrik merdivenli bir yapıyı görmek aslında fazla şaşırtıcı gelmemelidir. Kervansaray (33) fevkâni mescitlerinin, özellikle Çankırı Ferruḫşah Şifahanesinin cephe anlayışı aynen buraya aktarılmış ve bazı bezemeleriyle zenginleştirilmek istenmiştir. Ne daha önce ve ne de daha sonra böyle bir uygulama görüyoruz.

Bizce bu bazı yapılarında Müslüman Türk ustaların da çalıştığı şeklinde yorumlanabilir. Şimdi vereceğimiz bir örnek bu kanımızı destekler niteliktedir, sanırız. Bugün müze olarak kullanılan Trabzon Büyük Ayasofya Kilisesi batı kapısı (fotoğraf 83) büyük bir kemer içine alınan üç ufak kemerle ve iki sütunla bölünmüştür³⁹. Başlıklar (fotoğraf 83 a) Konya ve yöresinde çok sık gördüğümüz mukarnaslı başlıklarla büyük yakınlık gösterir. Dilimlerin sıra ile birbiri üzerine çıkılarak oluşturulduğu bu ayrıntılar örneğin Konya Mücellit Mescidinde Afyon Ulu Camiinde, Kastamonu Kasaba Köyü Mahmut Bey Camii'nde, Beyşehir Eşrefoğlu Camii ile Köşk Köyü Camii'nde, Konya Karaman İlistra (Yollarbaşı) Köyü Camii'nde zevkle uygulanmıştır. Yakın ilişkinin ürünleri ortadadır. Aynı yapıda sağ ve solda olan özenleri de (fotoğraf 83 b, 83 c) kaz ayaklarıyla başlayan ve üç sırada oluşan mukarnas dizisini bir silme sonuçlandırır. Üst sıradaki Altıgen Yıldız ve Selçuklu bezemesi oldukça önemlidir. Sol özeninin altında bulunan mihrabiye de varlığıyla burada bazı anlamlar taşır. Niçin üçgen kesitli bir girinti değil de mihrabiye? Üstelik tamamen klâsik düzende bir mukarnas dizisi (fotoğraf 83 d). Birden yükselen lüleli kaz ayağı üç dilimli yaprağı ve uygulanagelen kilidiyle oldukça güzel bir anahtarı vardır. Bunların buraya uygulanışında belki Türk ustalar belki Hıristiyan ustalar çalıştı. Kanımızca girişi örten büyük kemer ve onu izliyen tonoz içine, bu perde sonradan yapıldı.

39) Bu yapı için aşağıdaki yayınlara bakınız :

- Trabzon'da Aya Sofya Camii - Yılmaz Önge. Önasya, yıl 3, cilt 3, sayı 1 : 35 Temmuz 1968
- Trabzon'daki Bizans Çağı yapıları - Mükerrrem Anabolu İ.T.Ü. Mim Fk. 1969.
- Decration in the Selcukid Style in the Church of Saint Sophid of Trebizond. Tamara Talbor Rice
- Islamic Architecture And Its Decoration. Oleg Grabar - Hill Derek (Fotoğraf 408 - 409)

Ancak tarihinden çok burada önemli olan yön, Müslüman veya Hıristiyan ustalarca yapılmış olması da değil, Hıristiyan yapılarına Selçuklu uygarlığının girmesidir.

Ermeni ve Gürcü yapılarına giren ve büyük önem taşıyan yeni sözcük mukarnastır. 7-8. yy. da kalıplaşmaya başlayan ve 10. yy. da zirveye çıkan Ermeni ve Gürcü yapılarının hiç birinde bu ayrıntıyı göremiyoruz. Ancak yine Ani'de 11. yy. da Holy Apostles'te, sonra bir minare eklenerek (Ebul Muammeran Camii) kullanılan Tribunal (mahkeme) denen yapı, Hoşavenk'teki manastır (13. yy. olabilir), bu ayrıntının kullanıldığı ilk örnekler oluyor. Kemer özenlerinde, Arslan göğüslerinin başlangıçlarında da sütunce üst başlıklarında ve hele orta alanın kapatılmasında birdenbire uygulanmaya başlar. Aslında, düşeyden kaçırarak uygulanan bindirme yöntemleri de yoktur, yapılarında. Bu bakımdan mukarnasla sonuçlanabilecek bir gelişim dizisi ve belirtisi de olamıyor. Hem taşıyıcı hem süsleyici bir ayrıntı olarak dışarıdan alındığı kaynak elbet Selçuklulardır. Örneklerin en çok olduğu yerin Ani oluşu da bunu kanıtlar.

Mukarnas ile tepeden aydınlanmanın birlikte kullanıldığı en güzel örnekleri yine Ani'de görebiliyoruz. Ermeniler taşa istediği biçimi verebilen bir topluluktur. Gördükleri bir şekli rahatlıkla işleyebiliyorlar. Herhalde bir alanın mukarnas dizisiyle örtülmesi görüşü, bu etkinliğin güvenci sonucu olmalıdır. Burada şekil, yeni bir malzemeye uygulanmış oluyor. Şaşırtarak bindirme tekniğini Ortaasya'da Kurganlarda kullandığımız bilinmektedir. Ancak mukarnasla örtme uygulaması, Ermeni'lerle yakın ilişkilerimize kadar ürün vermemiştir. Bu bakımdan örneğin Erzu-

rum Yakutiye'yi böyle bir ortak yaşantının sonunda görebiliyoruz kanısındayız.

Aslında, Ermeni ve Gürcü mimarlık san'atına giren mukarnasın bu denli başarıyla ve yeni kişilikler katarak uygulanabilmesinin nedenini ustalarının taşa çok yatkın oluşuna da bağlayabiliriz. Taştan başka bir malzeme bilmiyen, uygulamayan topluluğun taşa bu derece etkin duruma gelmesi yaşantılarının sonucudur. Tekniklerinin ileri olmasının nedeni de yapıcı ruhlarının oluşundadır. Buna karşılık yaratıcı ve araştırmacı değildirler. Kemer, çatki ve kubbeyi asırlar boyu aynı türde kullanmaları bunu göstermektedir. Yapılarındaki kalın kesitler, hantal duvarlar, kullandıkları taş sertliğinin ve direncinin çok ötesindedir. Bir bakıma taş harcamışlardır.

Dikkat edilirse, Anadolu Türk san'atımızda mukarnas iki ayrı düzendedir. Taşa uygulananları tuğladakilere benzemez. Taşta, taşırma, yonma ve direnç olanağı fazladır. Küçük parçalardan oluşan ve ancak pişirilerek kullanılabilen tuğlaya karşın, taş daha büyük ölçülerde, işçiliği kolay, mozayık tekniği gerektirmeyen sağlam bir gereçtir. Bir bakıma tuğla gibi kullanılmak istenmesi taşın tabiatına elverişli değildir. Böylece gerecin getirdiği yeni boyutlar ortaya çıkıyor. Küçümsenmiyecek olan bu yön, yapının bütünü de etkileyebilir. Aslında Anadolu Türk'ü 11-12. yy. da taşa yabancıdır. Asırlarca, tuğlayı yoğurmuş ve istediği gibi kullanmışken birden Anadolu'da gereç değiştirmesi, yabancı teknik ve ustaları elbet gerektirecek idi. Bu bakımdan ilk yüzyılda belki kendi yapılarında pek çok Hıristi-

yan usta çalıştırıldı⁴⁰. Amasya Burmalı minareyi 1243 ten önce yapacak tekniğe, ustalığa sahip değil idi. Oysa Karahanlılar döneminde bile 10. yy. da tuğla ile çok güzel örnekler yaratılıyordu. Bu geleneğe sahip ustalar, Anadolu'da örneğin, Konya ve yöresinde aynı türü devam ettirdiler. Bilindiği gibi burada etkin gereç tuğladır. Daima külâh, bununla örtülür. Gövdenin külâh etek silmesi düzeyine kadar taş ile örüldüğü de olur. Hatuniye Camii ve Hoca Hasan Mescidi'nin minaresinde tuğla kullanılmıştır. Mimari oranlar açısından da Doğu geleneğinin süregeldiğini görürüz. Çünkü etkin ortak yön gelenek yanında gerecin kullanılmış olmasıdır. Her halde Konya ve yöresi ustaları devamlı olarak Doğu'dan besleniyordu. Büyük Selçuklular'la bağlantılarını koparmayışları, Konya'nın merkez oluşu, geleneğin sürekliliğini geniş ölçüde etkiledi.

Taş işçiliği denince, aklımıza hemen Ermenilerin gelişi, kanımızca şimdiki kadarki yayınlarından ve söylentilerdendir. Görüş yanlış değil, eksiktir. Anadolu'nun taş ustaları sadece bunlar değildir⁴⁰. Ege adalarından getirilip çalıştırılanlar yanında, güneybatı Anadolu'da da yerli Hıristiyan ustalar vardı. İki üs saymak gerekirse Sayın Doğan Kuba'nın yazdığı gibi⁴¹. Suriye'yi başa almak gerekir. Bugün, Urfa ve Gaziantep'teki Müslüman özellikle Mardin'deki Hıristiyan yonucular, bu tekniği devam ettire gelenlerdir. Her türlü geometrik ve bitkisel bezemeyi mukarnası başarıyla taşla işleyebilmektedirler⁴². Mardin ve Diyarbakır'da bakırcılığın, kuyumculuğun, soğuk ve sıcak demirciliğin ileri olmasında yine bu yerli Süryânî ustaların önemi çoktur. Mezopotamya uygarlığından kalmadır bu maden işçiliği. Kayseri'deki güzel taş işçiliğinin kaynağını da yerli Hıristiyan ustalara bağlamak gerekir.

TARİHÇE :

Konuya kısaca tarih açısından bakmak yararlı olacaktır⁴³. Azerbaycan ta-

rihini incelediğimizde, M.Ö. 7. yy. da Türkler'in buraya Sakalar'ın akınlarıyla geldiklerini ve kısa zamanda etkin bir topluluk olduklarını görüyoruz. Adlarından ötürü başkentlerine Sakasan denmeye başlıyor. Buradaki Uzlarla birlikte yaşıyor ve özellikle Babek ülkesinde oturanları, bütünlüklerini ve Türklüklerini koruyor. Ancak Kafkas Dağları'nda oturanları yerlilerle karıştırıyor. Ermeni yazar Abbas Katına "Şarkî Avrupa'nın en eski Türk unsuru olan Bulgar, Hazar, Ağaç - Eri ve Saburlar gurubundan gelen zümreler Azerbaycan'a yerleşen en esaslı unsurlar olmuştur... Bulgarlar daha M.Ö. 120 de Cenûbî Kafkasya'yı geçip Kars civarında yerleşmişlerdir." demekle diğer tarihçileri doğrulamış oluyor. Sibir, Don, Se-

40) Son yıllarda bu konuda en ilginç ve özenli çalışmayı sayın Prof. Ömer L. Barkan yayınlamış bulunuyor. Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı, cilt 1. T.T.K.B. 1972 Ankara. Sayfa 101 ve 141 de çalışan Hıristiyan ustalarla ilgili bazı özetleri birlikte okuyalım.

— Süleymaniye Camii yapılırken, (3 hafta için) yalnız bir Yahudi çalışmış,

— Hıristiyan işçiler Noel ve Paskalya tatillerinde, yortularda çalışmıyorlardı.

— Bazı sofu Müslümanların da Pazar günü dinlendikleri anlaşılıyor.

— Müslümanların dinî bayramlarında Hıristiyan işçiler de dinlenirdi,

— 7. paragrafta : 3523 ustadan 1810 u (% 51 i) Hıristiyan ve 1713 ü (% 49 u) Müslüman, toplam yekûnda % 47 si. Hıristiyan idi.

— (Sayfa 143) Bennaların % 83 ü, sengtraşların % 11'i Neccarların % 22,6 sı Hıristiyan olup bennaların çoğu Midilli'li, Rodoslu' Kefe'li, Selânik'li, Mora'lı ve Gelibolu'luydu,

41) Doğan Kuban - Dipnot 2 deki kitap.

42) Keban Barajı altında kalacağı için, Eski pertekten söküp Vakıflar Genel Müdürlüğüne yeni perteğe kurduğumuz Bay Sungur ve Çelebi Ali camilerinde, Diyarbakır Nasuh Paşa Camii (Kot minareli cami) minaresinin tamamlanmasında, Bitlis - Adilcevaz Zal Paşa Camii minaresinin tamamlanmasında bu yörenin ustalarını kullandık.

43) Azerbaycan, İslâm Ansiklopedisi Zeki Velidi Togon 2. cilt sayfa 91.

— Hazarlar, İslâm Ansiklopedisi Zeki Velidi Togon. 5. cilt sayfa 397.

bir, Oba, Severe, Siver, Dun, Savir gibi coğrafi yer adları değişik tarihlerde, İslâmiyet'ten önce gelen ve yerleşen Türk kavimlerinden kalmadır. Yazar Musa Horen M.S. 197 - 216 da Hazar ve Barsulalar'ın Kür Nehri'ni geçtiklerini, M.S. 460 da Bulgarların hâlâ burada adından söz ettirdiklerini yazar. Hazar ve Barsulalar, bugün de Gence ve Tiflis arasında ayrı bir sancak olarak varlıklarını korumaktadır.

4, 5. y.y. da güney Kafkas ve Azerbaycan'a Hunlar geldi (M.S. 446). Balasagun'a yerleşen Akhunlara, Ermeniler Haylandurk diyorlardı. İsmi sonundaki çurk, Türk olmalıydı ve Azerbaycan'a gelen Hunlar, bu ülkenin tarihinde ilk defa Türk ismiyle anılıyorlardı. Bir kolunun Kaçarlar olduğu sanılan Ağaç-Eri'ler 468 de ve Sabirler 503 de Kafkasya'nın güneyine geçtiler.

Hazarlar, İdil Nehri sahilleri ile Kırım Adası'nda (arasında olsa gerek) 6 - 10. yy. da kuvvetli bir devlet kurdular. Türk Hazarlar Çuvaş lehçesiyle konuşuyorlardı. Ağaç - Eri Türkleri'nin, bunlardan olduğu kuvvetle sanılıyor. Göktürkler'le aynı soydan olup batı kollarıydılar. M.S. 558 de politik güçlerinden hâlâ söz edilebiliyordu. 507 - 8 de Arran Patriği Kardustun önderliğinde Hıristiyanlığı kabul ettiler.

642'de Araplar bu bölgede görünmeye başladı. Balasagun sahrasındaki ahalie Akrad Yani Kürtler dediler. O zaman bu "hayvan sürülerine malik göçebeler" anlamına geliyordu. Milliyet ifade etmiyordu. Oysa Araplar, Horasan'daki Halaçlara da Akrad demişlerdi. Araplar döneminde de Kafkasya ve Azerbaycan taraflarına Türk unsuru gelmekte devam etti. Abbasî halifelerinin hizmetinde bulunan Türk emirlerinin buraya kendi çevresiyle geldikleri anlaşılıyor. Mubarek - Al - Turkî, Kazvin iç kalesini onarmış ve kendi adını vermişti.

Bu yörede Araplar'dan sonra Sasani etkisinin başladığını görüyoruz. Sonra Selçuklu Türkleri etkili olmaya başladılar. O zaman buradaki Türkler yine Türkçe konuşuyorlardı. Orta Asya'dan gelen Balhan Türkmenleri 1036 da Ahar yöresine yerleştiler. 1064 te Alp Arslan Arran ve Gürcistan taraflarını aldı. Türkmenler, Melikşah zamanında Azerbaycan'a yerleştiler. Melikşah'ın 1076 da Şavtiğin idaresinde gönderdiği Türkler Arran ülkesinin bütün ova, dağ nahiye ve kalelerine yerleştiler. İlhanlılar'dan sonra Azerbaycan tamamen Türkleşti ve buradakilere Azerî Türkleri denmeye başlandı. Azerbaycan'ın asıl imanı ve yerleşmesi, 11. yy. da Selçuklu ve 13. yy. da İlhanlılar'ın egemen döneminde olur.

Ani ve Ermeniler konusunu incelediğimizde de şu bilgileri öğreniyoruz⁴⁴.

Buralara Saka, (İskit) Türk kavimleri ilk defa M.Ö. 1. yy. da geliyorlar. Bunlar Doğu Sibiryadaki Yakutlar'la aynı soydandırlar. M.Ö. 68 de Kimmer Türkleri arkasından, Aras boylarında görülen Sakalar daha da güneye iniyor ve Afrasyab (Alp Ertonga) döneminde bütün Azerbaycan, Anadolu, Suriye ve Filistin ile İran'ın bir bölümünü kuşatıp Önasya'ya egemen oluyorlar. Asurlular'ın çivi yazılarından: M.Ö. 665 yıllarında Kafkaslardan aşır gelen Sakalar'ın başında Gagu (Gogu, Gog) adlı bir başbuğun olduğunu ve isminden ötürü, yerleştikleri yere Gogaran, Gogar Yurdu dendiğini öğreniyoruz. Yukarı Aras boylarına Pasin adını veren Phasianlar da bir Saka kabilesiydi. Bunlar 24 Oğuz

44) Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Prof. Dr. Osman Turan sayfa 10-11, 17-20-50. — Kars Tarihi I. M.F. Kırzioğlu İstanbul 1962. — Karapapaklar, M.F. Kırzioğlu Erzurum A.Ü. Basımevi 1972. — Türkiye Tarihi, Yılmaz Öztuna 1. cilt sayfa: 52, 53, 95 ve 2. cilt sayfa: 54-58. — Ermeniyeye, İslâm Ansiklopedisi Mükrimin Halil Yinanç cilt 4. sayfa: 317. — Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi T.T.K.B. Ankara 1962.

boyu arasında Üç Ok ve İç Oğuz kolundan Gök - Han'dan inen dört boydan birisi olan Beçene veya Peçenekler'in atalarıydı.

☞ **Sakalar Şaman'dı.** O nedenle tapınakları yoktu. Ölülerini hafta ve aylarca beklettikten sonra gömdüklerine göre, mumyalamayı biliyorlardı. Bunu, Arsaklılar ve Selçuklular'da da görüyoruz. Sakalar daha çok atlı göçebe (at yıklarıyla yaylak ve kışıkta geçinen) hayatı süren Türkler'den oldukları için Kür, Aras, Çoruh boyunda derli toplu yaşayıp varlıklarını ve geleneklerini koruyabildiler. Arsaklılar Devleti'ni kuran Eski Oğuzlar'ın batı kolu Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Gürcüstan ülkelerinde kurulan (M.Ö. 150 yılları), eski Saka boyları ve oymakları kendi ilbeğlerinin başkanlığı altında bu kardeş fatihlere katıldılar ve Taş - Oğuz kolunu oluşturarak Küçük - Arsaklı devlet düzenini kurdular. Oysa Küçük Arsaklı Devleti'nin tarihî destanları Dede Korkut Oğuznâmeleri idi. Büyük Arsaklılar (M.Ö. 250 - M.S. 226) bu Oğuznâmelere göre 24 Oğuz boyunda sol kolu oluşturan Üç Oklar'dan Gök - Alp Oğlu sayılan Bayundur boyundandı.

M.Ö. 248 de Part (Arsaklı) Devleti kuruldu. Milâttan önce Horosan'dan gelip Ani, Kars, Tiflis ve Demirkapı'ya hakim oldukları bilinen Oğuzlar'ın, Part Devleti'ni kuran Arsaklılar'dan olduğu muhakkaktır.

II. Büyük Tiridat çağında (M.S. 287), Küçük Arsaklılar Hıristiyanlığı kabul ettiler. Aziz Greguvar (Ermenice Kirkor), Karakuşu vaftiz ederek Oğuz kilisesinin armasını yaptı. İlk kiliseleri Türklerle özgü çadır biçiminde idi. Torandaki Ardeşat Kasabası'nı kendine patrik merkezi seçti. M. Fahrettin Kırzioğlu notuna devam ederek (aynı kitap sayfa 177), Aziz Kirkor'un, destanlarımızdaki Dede Korkut olduğunu Arsaklılar ülkesinde, 20 yıl kadar (M.S. 305 - 325 arası) Oğuzların patrikliğini yaptı-

ğını ve yerini Aristaka (325 - 333) bırakarak ibadete çekildiğini, Aziz - Kirkor'un sülâlesinin hep aziz olarak devam ettiğini, Dede - Korkut masallarında Korkut Ata veya Dede - Korkut adıyla anıldığını, Gregoryan mezhebini benimseyen Dağıstan ve Kazarlar'ın doğusundaki Kırgız ve Türkmen'lerce de sonradan bir "İslâm - Velisi" diye anıldığını, hatırasını saygı ile andıklarını yazar. Aynı yazar, Atillâ'nın 453 yılında ölümünden sonra Hazar Denizi ile Karadeniz arasına Kunlar Bölgesi'ne, Doğu'dan göçüp gelen yeni Türk boyları yerleşti. Bunlardan biri de, M.S. 460 da Dağıstan'a yerleşen Suvar Türkleri idi. Bunların yerlerinden oynattıkları Ağaç - Eriler ise 465 te, Kafkaslar'ın Güney'ine inerek buralara yerleştiler. Daha sonra Bağnatlılar'ı sahnede görüyoruz. Yöreyi egemenliği altına alan bu Hıristiyanlaşmış Türkler'in uzun süre politik etkinliklerinin sürdüğünü ve hatta Kars'taki Kümbet - Cami denen (Holy Apostles) Kilisesi'ni 937 de bitirdiklerini ve Yâhûdî soyundan gösterenlerin ön yargılı olduklarını" belirtiyor.

Saltuklular'ı incelediğimiz zaman Gürcüler'in 12. yy. da kuvvetli bir politik güce eriştiklerini, Kars, Ani, Erzurum ve yörelerinin iki kuvvet arasında zaman zaman el değiştirdiğini, Azerbaycan'ın zayıfladığını ve Ermeniler'in siyasi güçlerinin tükendiğini öğreniyoruz.

Ermeniler; Urartular, Hurriler, Hititler ve İranlılar gibi Âri Kavmindendirler. İlk kralları Ermeni değil İranlıydı. (M.Ö. 188 - M.S. 10) 198 sene devam eden 1. Ermenistan hanedanlığı önceleri İran'a bağlı valilik şeklinde idi Bizanslılar'ı, İranlılar'ı, Türkler'i, Müslüman Arap halifeliğini metbu tanıdılar. 1015 - 16 da Çağrıbey Doğu Anadolu'daki Bizans'a bağlı Ermeni prenslerinin topraklarına akınlar yaptı. Ermeniler bu akınlardan o derece yıldılar ki, M.S. 806 da kurdukları ve 953 yılları

rında Baġratum Ermeni kiralılığının başkenti yaptıkları Ani'yi savunamayıp Bizanslılar'a bıraktılar ve Sivas bölgesine yerleşttiler.

Özetini verdiğimiz bu tarihi olayların⁴⁵ ortak yönlerinden şu sonuçlar çıkmaktadır: Türkler, M.Ö. 7. yy. da sonraları Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan adını alacak olan Doġu Anadolu ve Güney Kafkas yöresinde varlıklarını duyurmaya başladılar. Tarih boyunca gelen diġer Türk boylarıyla kaynaşarak sahneden çekilmediler. Hazar, İskit (Saka), Arsaklı, Oġuz, Bayındır, Kazan, Part, Baġrat, Bulgar, Aġaç-Eri, Suvar, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Selçuklu, Osmanlı Türkleri adlarıyla burada asırlar boyu varlıklarını korudular. Komşu topluluklarla çoġu kez birlikte iç - içe yaşadılar. Türkçe konuşup Hun alfabesiyle yazdılar⁴⁶. Zaman zaman politik güçleri birbirine üstün geldi. Dilden - dile söylenegelen ve sonunda 15-16. yy. da yazıya dökülen⁴⁷ Dede - Korkut masallarında günlük yaşantıları, düzenleri, heyecanları çok iyi dile getirilen geleneklerine baġlı hürriyet tutkusu herşeyin üstünde bir topluluk olarak yaşadılar. Devletler kurdular, vurdular, vuruştular ve yok olmadılar. Bugün Demir Perde gerisinde halâ varlıklarını korumasını bilen Türkler bunların torunlarıdır. Bu gerçek, ancak Türklere özgü bir üstünlüktü. Bir kısmının Hıristiyanlığı kabul etmeleri bile erimelerine yol açamadı. Böylesine güçlü bir varlık elbet çevresini de etkileyecekti. Sonunda da öyle oldu.

GÜNLÜK YAŞANTI VE KÜÇÜK EL SANATLARI:

Şimdi göreceğimiz bazı fotoğraflar bu görüşümüzün tanıklarındır. Yalnız Rusça yazıldığı için okuyamadığımız, bu kitapta bir Ermeni topluluğunu görüyoruz (fotoğraf 84). Baştaki kalpak, pelerini andırır uzun palto bellerindeki kemer ve ayaklarındaki ayakkabılarıyla tam bir kazak giyimi görünümünde-

ler. Fotoğraf 85 te gördüğümüz yapı Tebriz'de bir Ermeni evidir. Ahşap yapı tekniği balkon, dikmeler, kirişlemeler, sağ geride, camilerimizin ahşap son cemaat bölümünü hatırlatan dikmeler ve bezeme anlayışında Türk etkisi açıktır. (Fotoğraf 86 da), 15. yy. dan kaldığını belirttikleri güzel bir ahşap sandalye görüyoruz⁴⁸. (Rahle) tipindeki çatki, üstüne bez veya deri, kabara dediğimiz yuvarlak başlı çivilerle çakılarak kullanılmıştır. Geçmelerin üstü haçla ve bitki ile bezelidir. Alt bölümde Selçuklu etkisi açıkça görülür. Kıvrık dallarla bezeli bir dikdörtgen çerçeve içine alınan tablayı sekizgen yıldızlar ve altıgenler bezer. Bu diziyi Anadolumuzda sayısız örneklerde görürüz. Fotoğraf 87 de bir tabak görüyoruz⁴⁹. Ani ye aittir. Selçuklu veya Ermeni yapısı olduğu belirtilmemiştir.

Fotoğraf 88 de 292 X 155 cm. ölçüsünde, Ketchoutta 19. yy. a ait bir kilim görüyoruz (üstteki). Alttaki kilim ise 554 X 170 cm. lik ve 19. yy. a aittir ve Akhaltsıkheden getirilmiştir. Fotoğraf 89 da 18 X 9 cm.lik ve 19.yy. ait bir kese var. Fotoğraf 90 da 19. yy. a ait üstte

45) Bilgimiz dışında olduğu için bu kadarıyla yetinip derinliğine araştırmaları tarihçilere bırakıyoruz.

46) Kars Tarihi, M. Fahrettin Kırzioġlu sayfa 187'de "Ermeni Alfabesi M. 392-405 arasında, Danyal alfabesi islah edilerek meydana getirilmiştir. Bu yazının Karakoyunlular ile birlikte Taron bölgesine getirildiği anlaşılan Kerkertme yazısından çıktığını andırarak hususlar çoktur" diyor sayfa 188 dip not 155 te de "bazı usta işaretlerinin Oġuzlardan Bayındır Boyu'nun daima kullanageldiği damganın eşi olduğu" ve Ermeni alfabesinin Ārāmice'den, doğrudan doğruya değilde, Türk yazısı yoluyla meydana gelmiş olduğunu, yakın bir ihtimal olarak düşünebiliriz" denmektedir.

47) Dede Korkut Kitabı, Muharrem Ergin, 1000 Temel eser, sayı 1. sayfa XIII.

48) The People of the Hills - Ancient Ararat and Caucasus

49) L'art Arménien de l'ourarton à nos Jours Musee des Arts Decoratifs 1970-71 Decora personnage et oiseau p h: 7 cm, D. 17 cm. MH: 123 - 306 1836

445 X 35 cm. ölçüsünde, Lori'den getirilmiş ve altta 58 X 44 cm. ölçüsünde Noemberian'dan getirilmiş iki heybe dikkati çekiyor.

Diğer bir yayında⁵⁰ gördüğümüz iki halı (fotoğraf 91) Ermeni halısı olarak sergilenmektedir. Fotoğraf 92 de ise Karagöz ve Hacivatımızı andırır giysileriyle Ayvaz Serkizi görüyoruz. Fotoğraf 93 te Prenses II. Smbat (977-989) ve Gurgen ellerinde kilisenin modelini tutuyorlar (Fotoğraf 11 a). Dikkat edilirse sakallı Kral İslâmî bir sarık ve ayağında çarıkla görünüyor⁵¹.

Gözden kaçmaması gereken önemli bir nokta da Ermeni ve Gürcü mezarlıkların da Koç - koyun türünde mezarların bulunuşudur⁵². Kaçkar'daki ünlü mezarlıklarına baktığımızda, Ahlat Kadılar Mezarlığı'nı hatırlatan iri şâhidelerin, üstleri siperlikli başlıkla sonuçlanan dizi dizi taşların ve aralarında koç - koyun (fotoğraf 94) ve atların da yer aldığını görürüz. «Aparan yakınında jesdi (?) göçebe topluluğu mezarları» (fotoğraf 95) altlığıyla görülen fotoğrafta iki tane, at koşum takımları işlenmiş olarak görülürler⁵³. Bundan başka diğer şâhidelerde sekizgen yıldızların (fotoğraf 96, 96 a, 96 b) içlerinin dantel gibi işlenerek dizilişlerini, aralarının da bezendiğini, fotoğraf 97 deki mezar şâhidesinde Sasanî etkisini, alçı süslemeleri yansıtan çift katlı işlemeleri, üç dilimli kemerleri ve eşkenar dörtgenlerin dizilişini görüyoruz. Fotoğraf 98 de de bir şâhidenin kenar bezemesi görülüyor. Birbirine geçmeli palmetler ters (U) şeklinde dolaşmaktadır. Diğer bir Ermeni mezar şâhidesinde de (fotoğraf 99) rûmilerin ve yaprakların yüzeyi bezendiğini görürüz. 13 - 14 yy. a tarihledikleri bir şâhîde de (fotoğraf 100) Gavî'e ait bir Ermeni kilisesi batı yüzündedir. Çift halat yer yer birbirine dolanarak bir çerçeve oluşturur⁵⁴.

Karakoyunlulara ve Akkoyunlulara ait bir özellik olan Koç-koyun türünde

mezar yapıları geleneği Orta Asya'dan beri devam eder. Doğu Anadolu'da örnekleri çoktur⁵⁵. Üzerinde haç işli bu tür mezarların bir bölümü de Hıristiyanlaşan Türk'lerindir⁵⁶.

50) Pages d'art Armenien-Armenag Sakısı-an Paris 1970

51) Türk giysileri içinde sakallı bir Ermeni kralı kabartması için bakınız.

"Armenia - H.F.B. Lynch Volume II. fotoğraf 26.

52) Khatchkar (Kaçkar) Documenti de Architettura Armena (Documents of Armenian Architecture) —2—

Accademia delle Scienze dell' Armenia S.S.R.

"I. Gağık (1019 da) Aziz Gregovar adına Zvartnoçun örneğinde bir kilise yaptırdı. 1905 - 1906 yıllarındaki kazıda çıkan I. Gagik heykeli Ankara Etnoğrafya müzesindedir. Başında sarığı vardı. Ağabeyi II. Sembatin da Hagbat Manastırında bulunan kabartma resminde başında sarık vardır" Kars Tarihi, Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde bulamadım bu heykeli. Arkeoloji müzesinde olmalı (yazar).

53) Koç ve Koyun türünde mezar taşları için dip not 51 deki kitaba (sayfa 234. figür 173) bakınız.

54) Fotoğraf 70, 71, 72, 73, 73 a ve 100 deki abartılan şekilleri, kabarık rölyef anlayışını Konya İnce minareli ve Sahib Ata, Erzurum Hatuniye, Sivas Gök Medrese (v.b.) taç kapılarındaki abartılmış kavallarla aynı doğrultuda görüyoruz. Atlı figürler ve silmeler giderek ilhanlı dönemiyle birlikte etkisini sürdürecektir.

55) Yakında yayınlanacak olan «Van yöresinde bilinmeyen bazı yapılarımız» adlı yazımızda yayınlanmamış bazı koç, koyun ve atlı mezar yapılarından örnekler sunuyoruz.

Ayrıca bakınız: "Ahlat Mezartaşları, Beyhan Karamağaralı, Selçuklu Medeniyeti ve Tarihi Enstitüsü yayınları.

56) Sayın M.F. Kırzioğlu ile 28.2.1974 günü Ankara D.T.C.F. nde bulduğumuzda anlattığı bazı noktalar aşağıya kısaca aktarıyorum. İyi dileklerimi sunarım. "... üzerinde haç işareti görülen koç, koyun heykelleri Orta Asya geleneği olup, burada Hıristiyanlaşan Türk'lerin eseridir. Tibet kilisesi mahyasında koç heykeli vardır. Şavşat'ta (Cevzli) 926 da Gürcü Bağratlılar'ın yaptırdığı kilisede çatıda dört köşede ve mahyada koç heykelleri vardır. Ermeniler tarihte hiç bir zaman millî bir hükümet ve devlet kuramadılar. Adlarına para kestirmediler. Yalnız Tiğran kestirmiş olup (M.Ö. 95 - M.S. 66 İranlı'dır. Ermeni alfabesinin onbir harfi Orhon Alfabesi'ndendir. Onu da Karakoyunlular getirmiş idi. Erzurum (cünlü) cinli mağarasındaki kaya yazılarında (5. asır) Orkun Alfabesi kullanılmıştı".

Tarih saptamıştır ki, Türkler bulunduğu topluluğun daima kilit noktalarında idareci ve askerî görevleri başarıyla yürütmüşlerdir. Kendi başbuğlarına eksiksiz inanan, uyan ve dediklerini aynen uygulayan kuvvetli bir özelliği sahiptir. Bunun için katıldıkları diğer topluluklarda önemli aşamalar yapmışlardır. Halife Mutasım (833 - 842) bozuk Araplar ile kendilerine güvenilemeyecek olan İranlılar'ı bırakıp, hassa ordusunu Türk'lerden kurmuş, halkla ilişki kurarak bozulmamaları için Türk ordu şehri olarak yeniden kurulan Samarra'ya, çoluk-çocuk ve oymak düzeniyle yerleştirilmiş, başka soylarla evlenmeleri yasaklanmış idi. Türkler Abbasi ordusunun çekirdek ve belkemiğini oluşturuyorlardı. Ermeni topluluğunda da bu böyle oldu. Orduyu, paralı Türk askerleri oluşturuyordu. Yöneticiler Türk-tü⁵⁷. Kars Bağratlı Kırallığı ve Gürcistan Boğratlı Kırallığı'nın kuruluşunda «Türk emirlerine bağlı olarak yaşıyorlardı».

TÜRKLERDE KUBBE :

Aral bölgesinde Tolstov (M.Ö. 4. yy.) yarım küre şeklinde kubbeli Kurganlar buldu ve bunları Oğuzlar'ın ecdadı saydığı İskit ve diğer göçebe Türk soylarına bağladı⁵⁸. Nepal ve Hindistan'da görülen içleri tamamen dolu ilk stupalara, kaide ile kubbe arasına silindirik gövde eklenerek, Türkistan'da çadıra benzer yeni şekiller doğdu. Tsü-k'ü Hunları ve Tabgaçlar döneminde (4-6. yy.) stupalarda bu benzerlikler artmaya başladı. Batı Türkleri ve Uygurlar, Burkan dini'ne girince stupaların içlerini boş olarak ördüler. Mabet gibi içlerine girilebiliyordu. Süslemeleri de çadırı hatırlatıyordu. Hoça'daki kubbeli Uygur mezarları⁵⁹ ve İran'da Şeyh Şemseddin adıyla anılan yapı inandırıcı örnekler idi (fotoğraf 101). Artık bir kümbet şekli oluşmaya başlamıştı. Mahayana Mezhebi'nde çok köşe anlayışı girdi. Mezar yapılarına. Hattâ Strzygowski bu

yivleri çadır perdelerinin kırmalarına benzetiyordu⁶⁰. Çadırların üstüne örtülen keçe veya kıl örtülerin altında çatki izleri belli oluyor ve fitil etkisi veriyordu. Türkler Müslümanlığı kabul ettikten sonra kurdukları ilk Türk Devleti Karahanlılar'da, bunları izleyen Harzemşahlar'da (fotoğraf 102), Gazneliler'de, Büyük Selçuklular'da gelişen kümbet ve türbe mimarisi Anadolu Selçuklular'ı ile ülkemize de iletilmiş oluyordu. Gülpayegan Mescid'i Cuma'sında tamburdaki dantelalar ve kubbenin şekli tam bir Ortaasya Türk çadırı görünümündeydi. Yaygın olan şekiller küp bir gövde üzerine kubbenin, veya külâhın oturtulması türünde idi. Bunlar silindirik veya çokgen gövdeye uygulanıyordu.

DEĞERLENDİRME :

Görülüyor ki, çadırdan ve kurganlardan başlayan bir külâh ve kubbe mimarisi örnekleri Ortaasya'dan beri Türkler'de özenle kullanılan ve geliştirilen bir ayrıntı idi. Güney Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'ya yerleşen Türkler de atlı göçebe idiler. Yazı yaylakta, kış kışlıkta geçiriyorlardı. Ömürlerini, günlük yaşantılarının bir parçası olan çadırlarıyla birlikte, bu harsı da (culture) getirdiler. Dede - Korkut masallarında belirtilen çadırları yarım küre ve külâh türünde olup bir bölümü tekerleklerle taşıyorlardı⁶¹. Türk mimarisine girmiş

57) Kars Tarihi M.F. Kırzioğlu sayfa 263.

58) Türk Kubbesi, Emel Esin, Selçuklu Araştırmaları Dergisi III., 1971. Sayfa : 159 kıymetli ve önemli bulduğumuz için bazı bölümlerini çok kısa olarak yazımıza aldık.

59) Türk Sanatı I. Oktay Aslanapa, sayfa 11, Resim 13.

60) Türk Kubbesi, aynı eser. sayfa 167. Oktay Aslanapa aynı eser sayfa 53, resim 80. Islamic Architecture And Its Decoration - By. Derek Hill and Oleg Garabar. Fotoğraf 271.

61) Hun Sanatı. Nejat Diyarbakirli M.E.B. 1972, ve İbn Batuta Seyahatnâmesi'nden Seçmeler. 1000 Temel Eser. No. 59. M.E.B. İst, 1971, sayfa: 70

olan bu şekiller yerli taş gereçle (malzeme) birleşerek yeni bir yorumla Ermeni ve Gürcü dinî yapılarında uygulanmaya başladı. Bu türe süsleyici bazı ayrıntılar eklenerek bölgesellik kazandı ve yeni bir kişiliğe büründü. Oysa, Doğuda Türkler aynı mimariyi tuğla ile değişik yorumlarda işliyor ve geliştiriyorlardı.

Ermeni ve Gürcü dinî yapılarında orta kare alan üstüne uyguladıkları taşla işlenmiş süsleyici bazı ayrıntılar, kaynağı kendinde olan ve devam edegelen örneklerle birleştirilerek bir «Anadolulu Kümbet Mimarisi» doğdu diyebiliriz. Şimdi aklımıza bir soru geliyor. Suriye'li misyonerlerle Hıristiyanlaşan Ermeni ve Gürcüler niçin «Erken Dönem Hıristiyan Mimarisi» nin etkisinde kalmadılar? çünkü «Atlı Göçebe Kültürü» kendilerine yetmiş ve artmıştı bile.

Mimarilerini kısaca incelediğimiz bu toplulukta çevre ekonomik ve politik güçlerin etkisinin yansıdığını da görmek olanağı var. Örneğin, Müslümanlığın yayılışında Araplar'dan, etkin dönemlerinde, renkli taşı, dilimli kemerleri istiridye kabuğunu⁶², İranlı'lar'dan ve Büyük Selçuklular'dan geometrik bezemeleri, palmet ve rûmileri teğet kemeri, halat örgüyü güney yoluyla dilimli kubbe ve dilimli külâhı aldıklarını düşünebiliriz. Kanımızca, mukarnasla işleyip değişik bir yorumla karşımıza çıkan üstten aydınlanma da çadır mimarimizden esinlenerek uygulanmıştır. Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi bir kaynaktan esinlenmemiş bir san'at

düşünülemez. Tarihsel gelişim içinde diğer görüş ve uygulamalardan, yararlanma her toplum için doğaldır. Bunu bir suç gibi görmek veya ön yargılarla belli kalıplara sokmak çabası bilimsel olmayıp hissidir. Örneğin⁶³ Anadolu Türk Ekolü'nü; Ermenistan, Pers ve Suriye gibi üç kaynağa bağlamak, Türkiye'nin en ünlü mimarlarından Sinan ve Balian'ı (?), Ermeni olarak göstermek bilimsel bir yargı olmasa gerekir. Aynı yazar Gürcistan için de: «Gürcüler, Ermeni Keşişleri tarafından Hıristiyanlaştırılmıştır. Gürcü kiliselerinin tümü, ayrıntılarıyla birlikte (özellikle Khelât ve Toplizovala'dakiler) Ermeni kiliselerinin tipindedir. Tiflis'tekilerin büyük çoğunluğu Ermeniler tarafından yapılmıştır. (28 kilise)» diyecektir aynı eserde.

Yazımızla yeni bir görüş getirmiş değiliz. Daha önceleri yerli ve yabancı san'at tarihçileri ve Türkoloğlarca bu konuda görüşler ortaya konmuş idi. Biz çadır şeklinin bir kaynak olduğu, ve çevre mimarisini etkilediği görüşünü benimsemiş olup derlediğimiz fiziksel örneklerle tarihin ışığı altında konuyu bir kez daha tazelemiş olduk. Amacımız ilerideki bilimsel çalışmalara yeni gereçler hazırlamak ve ışık tutabilmektir. Yararlı olacağını umarım.

62) Yapılarımızda yer yer istiridye kabuğu uygulamalarını görürüz.

Bitlis - Güroymak (Norşen) Kalender Baba Kümbeti Güney penceresi üstünde, Kırşehir Aşık Paşa Türbesi girişinde v.b.

63) Les monuments Armeniens 4-17 yy. Edouard Utudjian sayfa: 38.

ÇİZİMLER İÇİN YARARLANILAN KİTAPLAR :

- Çizim 1 — Bagaran Kilisesi (Akhourian Nehri kenarında)
- » 2 — Eghward - Zoravar Kilisesi
 - » 3 — Mren Kilisesi
 - » 4 — Saint Gregoire Kilisesi
 - » 5 — 10 nolu kilise

Armenian Architecture, Edovard Utudjian
4 - 17. yy. Paris 1968

»

»

»

Karadağ (Binbir Kilise Prof. Dr. Semavi Eylice)

» 6 — Sergius ve Bacchus (Küçük Ayasofya)
İstanbul	Environmental Design, O.D.T.Ü.
» 7 — St. Vitale kilisesi Ravenna	»
» 8 — Esra kilisesi	6. yy. Mimarisi hakkında bir deneme, H.K. Söylemezoğlu.
» 9 — Ani haritası	The Armenian - Sırapie Der Neressian - dan ve yerinde bazı yapıları ekleyerek. Utudjian'dan
» 10 — St. Apotres Kilisesi - Ani	»
» 11 — Hırcmos Manastırı - Ani	»
» 12 — Saint Gregory - Aboughamrents	»
» 13 — Katedral - Ani	»
» 14 — Saint - Jean Kilisesi - Ani	»
» 15 — Saint Apotres Kilisesi - Ani	Le problème de L'ogive et L'Arménie - Par Jorges Baltrusaitis, Paris 1936

FOTOĞRAFLAR İÇİN YARARLANILAN KİTAPLAR

- Islamic Architecture And Its Decoration (fotoğraf 44, 102)
- Historical Studies of İran (fotoğraf 101)
- Documents of Armenian Architecture — 1 — «Haghbat»
- Accademia della Scienze dell' Armenia S.S.R.
Fotoğraf : (11, 13, 37, 37 a, 40, 41, 52, 53)
- »
— 2 — Khatchkar (Kaçkar)
(fotoğraf 94, 95, 96, 96 a, 96 b, 97, 98, 99, 100)
3 sanahın
- »
(fotoğraf 12 47, 48, 74)
- Armenian Architecture 4 - 7 th Century Eüovard Utudjian Morance Paris 1968
(fotoğraf 1, 2, 3, 4, 6, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 45, 46, 54, 60, 64, 65, 69 b, 70, 72, 73, a, 76, 76 a, 93)
- The People of The Hills Ancient Ararat and Caucasus 1971
Chartes Burney, David Marshall lang.
(fotoğraf 1 a, 63, 66)
- Etudes Sur L'art Mé'dieval en Géorgie et en Aménis,
(fotoğraf 69, 77, 79, 80)
- The Armenian - Sırapie Der Neressian
(fotoğraf 16, 69 a, 81)
- Armenische Baukunst Vom 4 Bis - 14 Jahr Hundert - Edith Neubauer
(fotoğraf 20, 56, 71)
- Le Problème de L'ogive et L'arménie - Par Jorges Baltrusaitis
(fotoğraf 50)
- J'art Arménién de Javrartou a' nos Jours - Muse' e des Arts Decoratifs 1970 71
(fotoğraf 87, 88, 89, 90)
- Pages a' Art Armenien - Armenağ Sakisian
(fotoğraf 91, 92)

Resim : 1a — Holy Etchimiadzine Katedrali (14. yy) Vagarşabat

Resim : 1 — Holy Etchimiadzine Katedrali (14. yy) Vagarşabat

Resim : 2 — Saint Hripsime Kilisesi (618 M.) Vagarsabat (Etchimiadzine)

Resim : 3 — Cogagat Kilisesi (7. yy) Vagarşabat

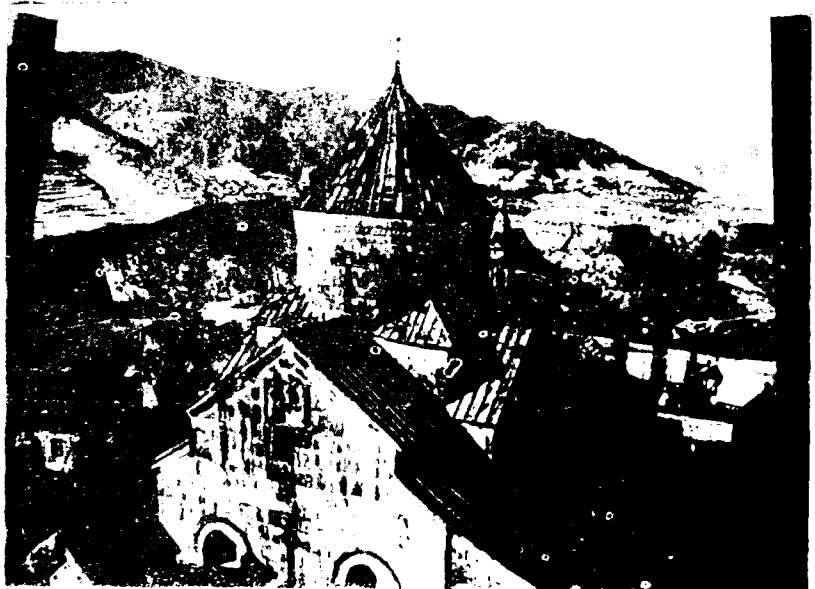
Resim: 8 — Van - Muradiye sırtlarında 1. kilise

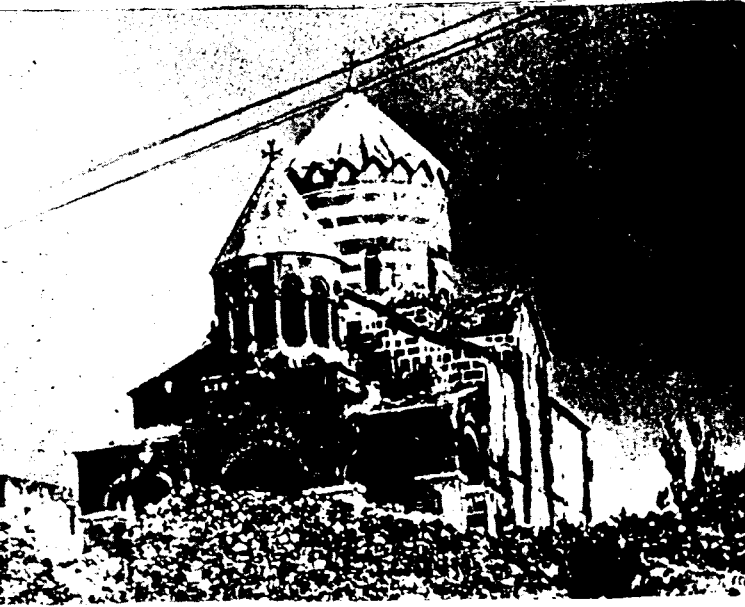
Resim: 9 — Van - Muradiye sırtlarında 2. kilise

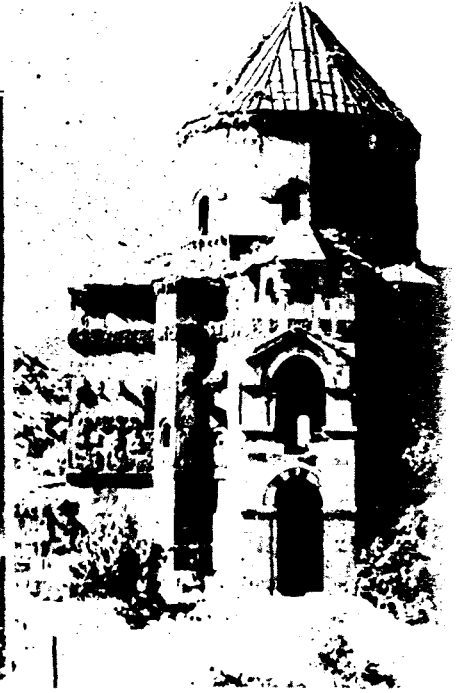
Resim: 10 — Van - Zapbaşı (Soredir) Köyü
Soredir (Kırmızı Kilise) Kilisesi

Resim: 11 — Sourb Nshan (Holy Cross) Manastırı
(967 - 991 M.) Hagbat

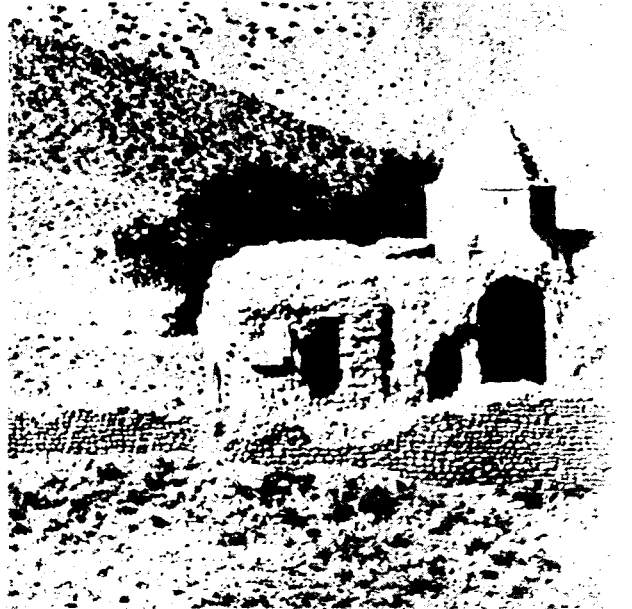
esim : 4 — Moughni Kilisesi (17. yy)

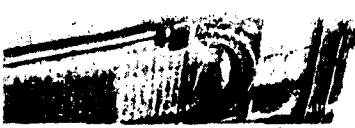
Resim : 5 — Gagik I'in yaptırdığı kilise (Ahtamar Adası - Van Gölü

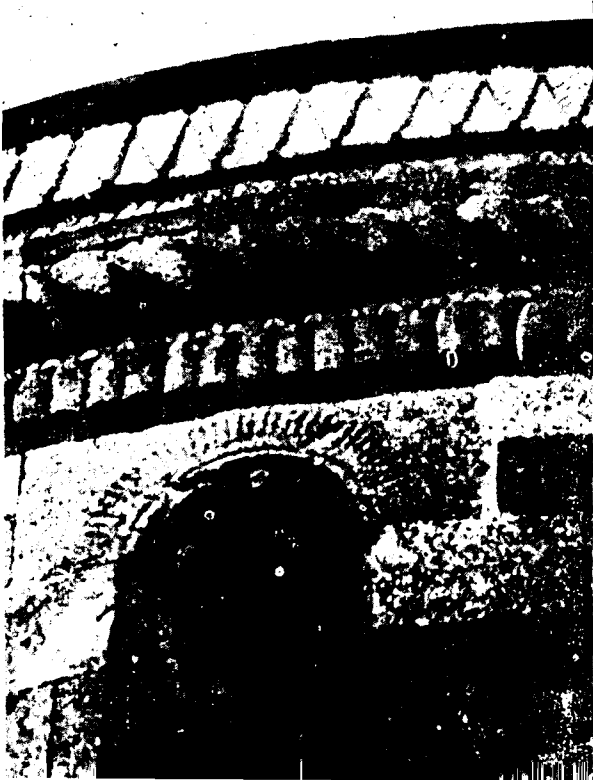
Resim : 6 — Marinira Kilisesi (17. yy)

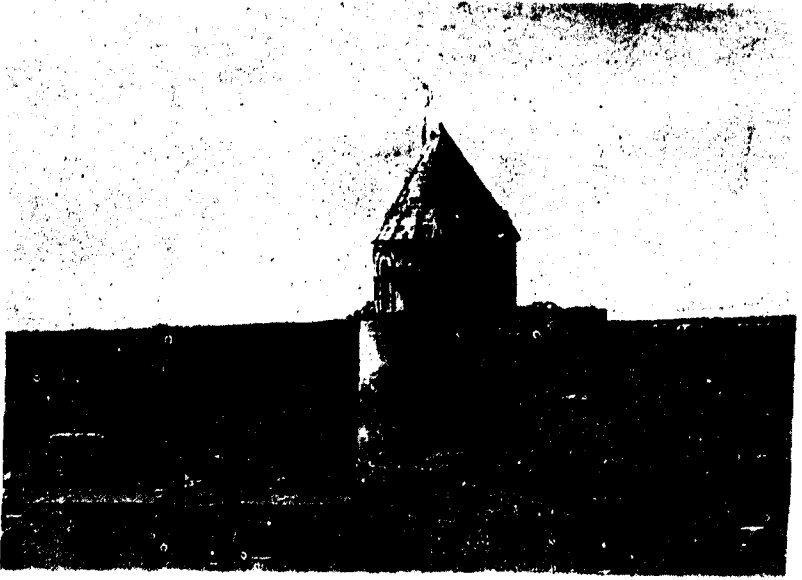
Resim : 7 — Bitlis - Adilcevaz Kilisesi

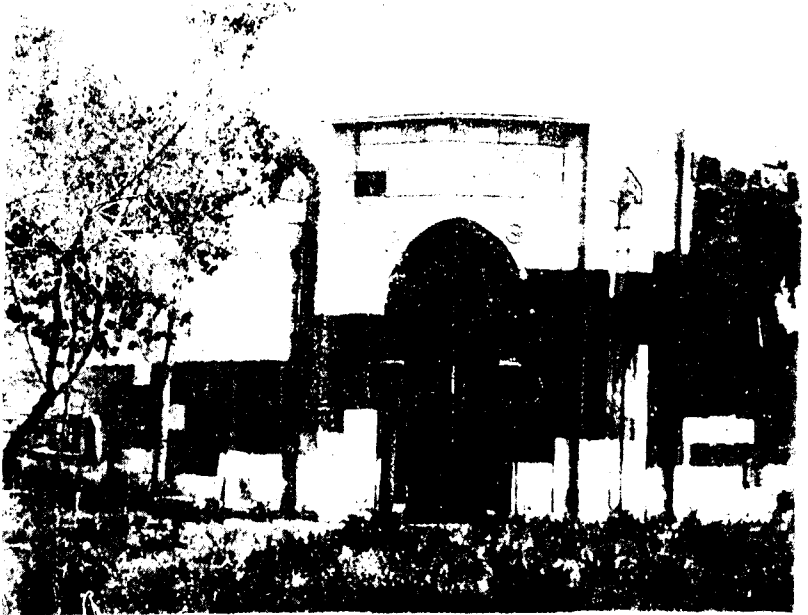
Resim : 21 b —
Gregory Tigran Kilisesi
(1215 M.) Ani

Resim : 22 — Emir
Saltuk Kumbeti - Erzurum

Resim 23 — Kale Mescidi - Erzurum

3Resim : 24 — Mama Hatun Kümbeti yapı topluluğu

Resim: 19 — St. Gregory (Apughamnents) Kilisesi (10. yy) Ani

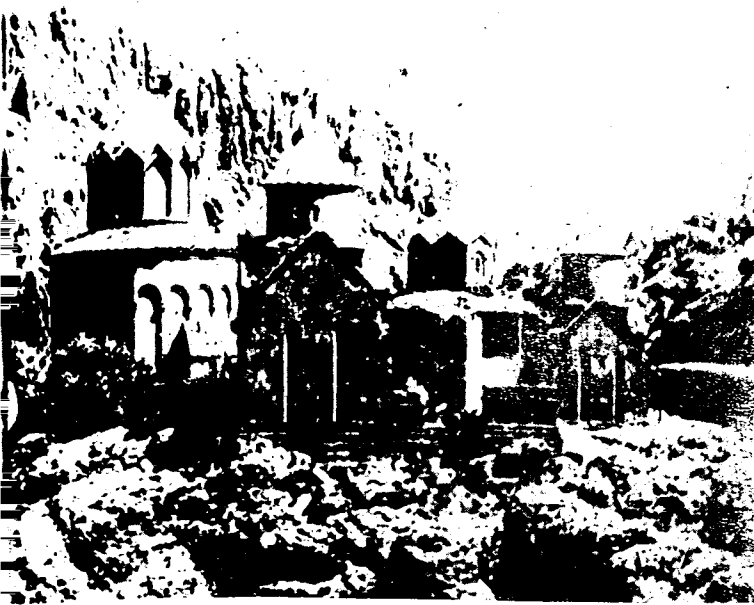
Resim: 20 — Katedral (989 - 1001) - Ani (Fet)

Resim: 21 — Gregory Tigran Kilisesi (1215 M.) Ani

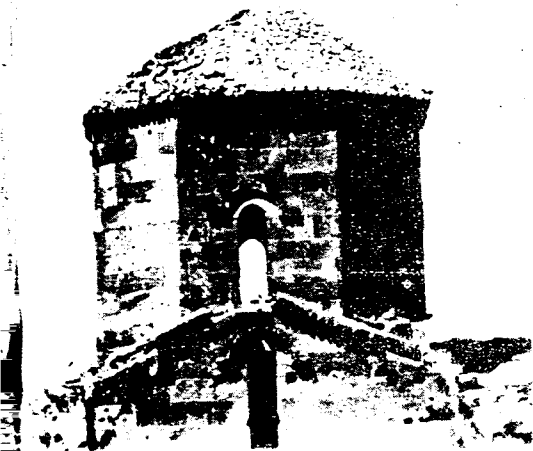
Resim: 21 a — Gregory Tigran Kilisesi (1215 M.) Ani

Resim : 32 — Kız Kalesi yapı topluluğu - Ani

Resim : 33 — Sante Hripsime Kilisesi - Ani

Resim : 34 a — Mihri Karabağlar'da Kilise - Ani

Resim : 34 — Mihri Karabağlar'da Kilise - Ani

Resim : 30 b — Redeemer Kilisesi (1036 M. Keçel Kilise - Ani

Resim : 30 c — Redeemer Kilisesi (1036 M. Keçel Kilise - Ani

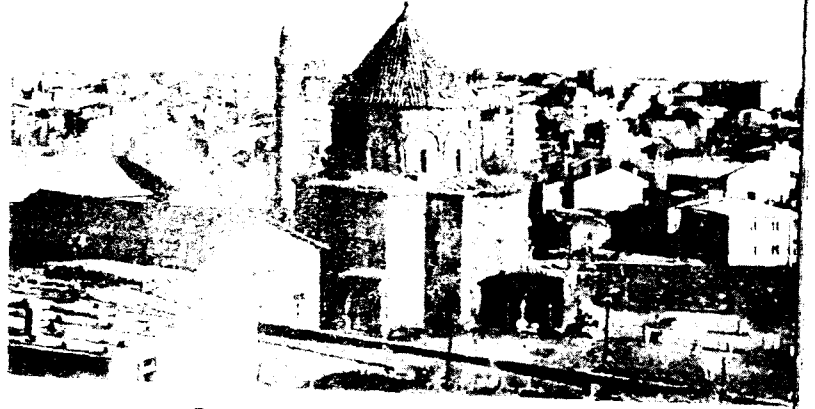

Resim : 31 — Büyük Katedral - Ani (Beşik Kılıse)

Resim : 31 a — Büyük Katedral - Ani (Beşik Kılıse)

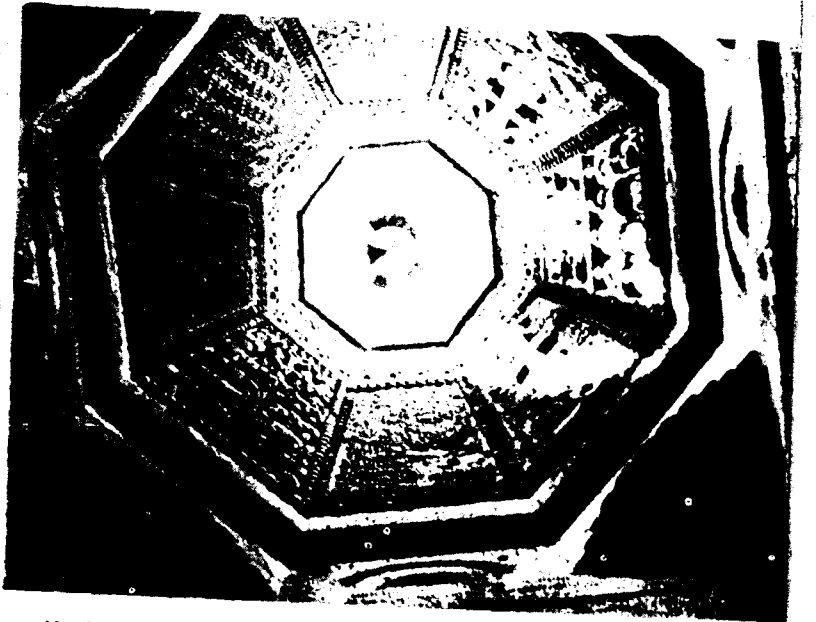
Resim 37 a — Virgin Kilisesi - Hagbat

Resim : 38 — Holy Apoetles Kilisesi - Kars

Resim : 39 — Hoşavenk Manastırı - Ani - Hoşavenk (Horomos Vank)

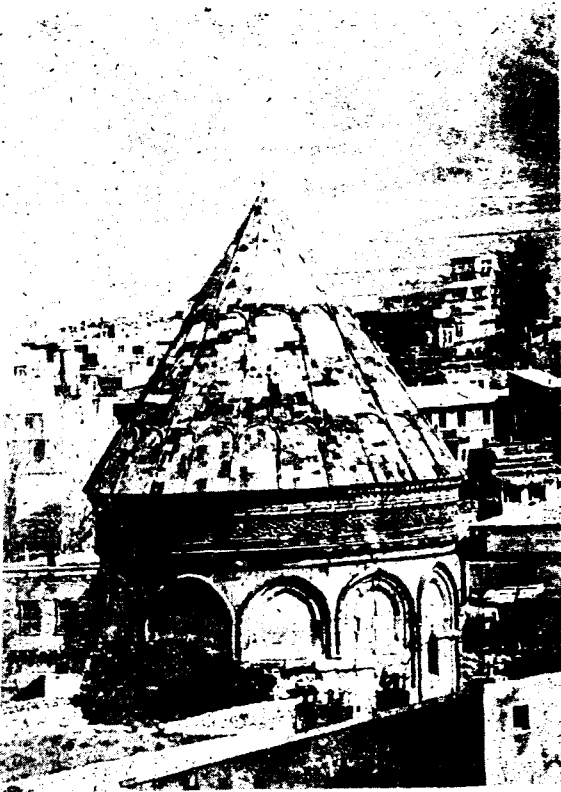
Resim : 39 a — Hoşavenk Manastırı - Ani - Hoşavenk (Horomos Vank)

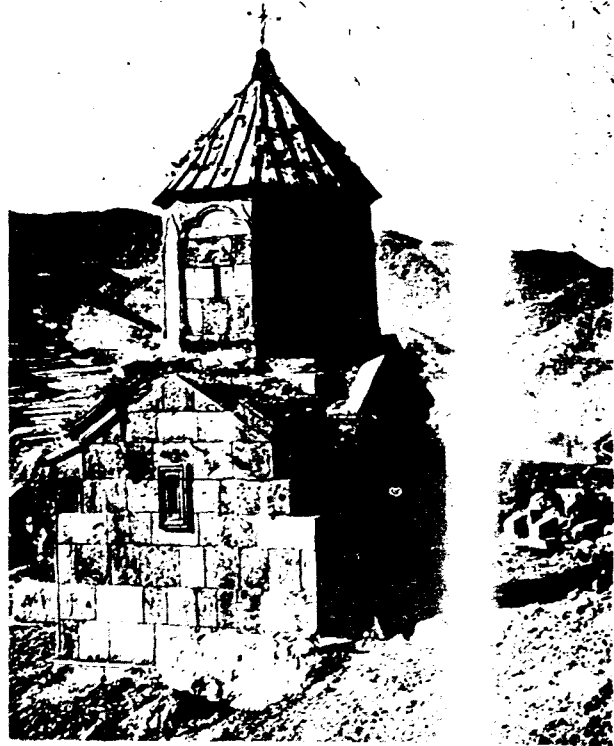
Resim : 34 b — Mihri Karabağlar'da Kllise - Ani Digor

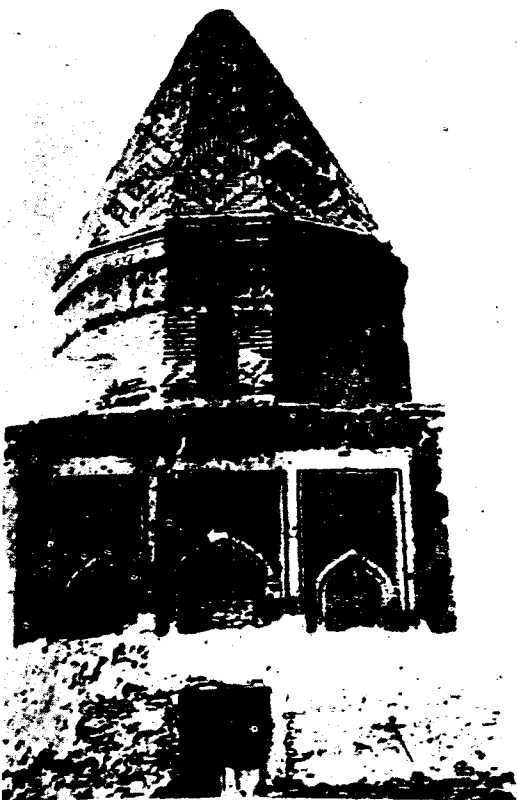
Resim : 35 — Karanlık Kümbet - Erzurum

Resim : 36 — Hatuniye (Çifte Minareli Medresesi Kümbeti) - Erzurum

Resim 37 — Virgin Kilise - Hagbat

Resim: 44 — Fahrettin Razi Kümbeti - Ürgenc

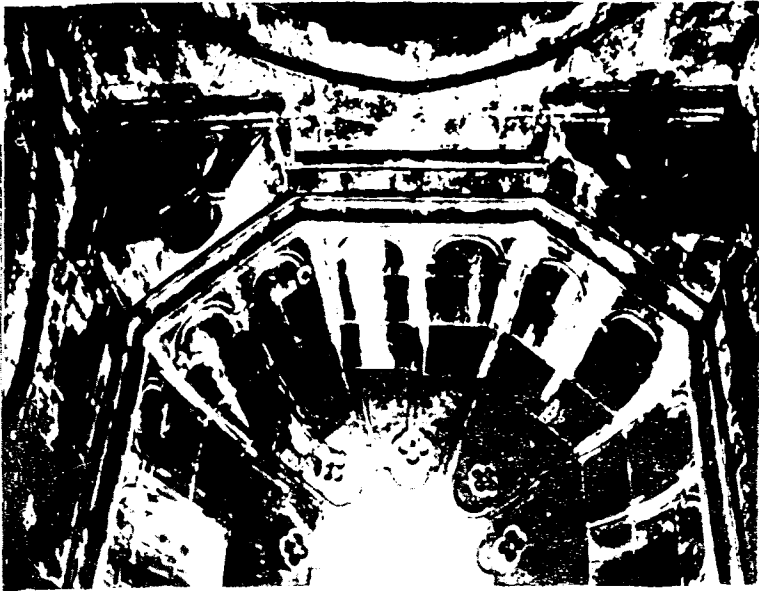
Resim: 45 — Saint - Jean Kilisesi (1038 M. An)

Resim: 46 — Couvent Kilisesi (11 - 12. yy.) Mağavarank

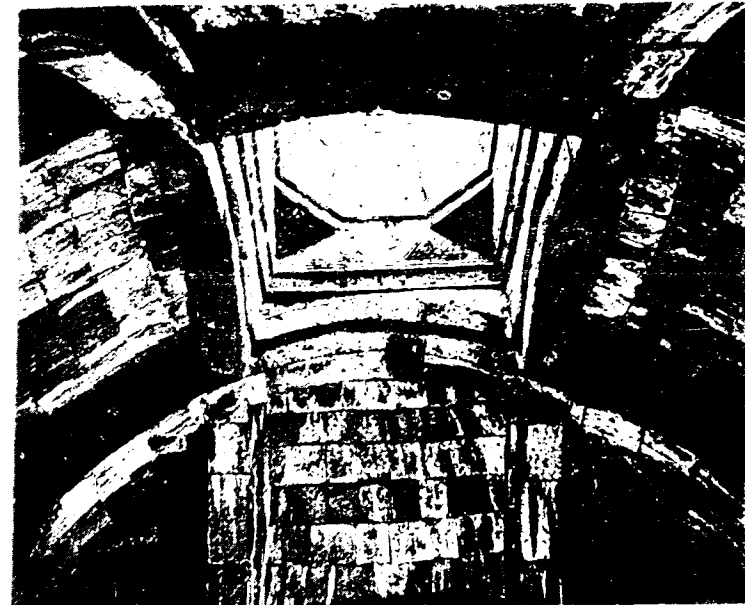
Resim: 47 — Kitaplık - Sanahin

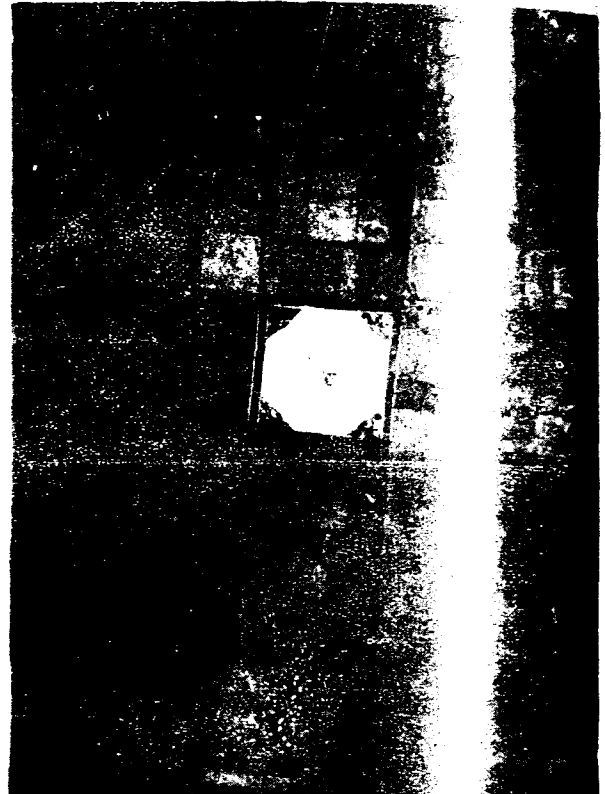
Resim : 40 — Gavit Kilisesi - Hagbat

Resim : 42 — Zaptaşı Kilisesi - Van - Albayrak Zaptaşı

Resim : 41 — Gavit Kilisesi - Hagbat

Resim : 43 — Soredir Kilisesi - Van - Zaptaşı (Albayrak) Soredir Kö

Resim : 52 — Hamazasp Gavit Manastırı - Hagbat

Resim : 53 — Hamazasp Gavit Manastırı - Hagbat

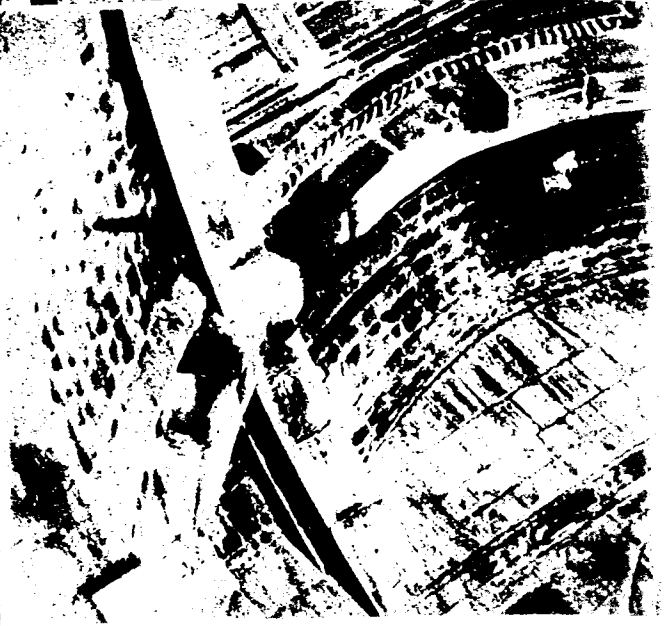
Resim : 54 — Monolithegue Manastırı - Guechard

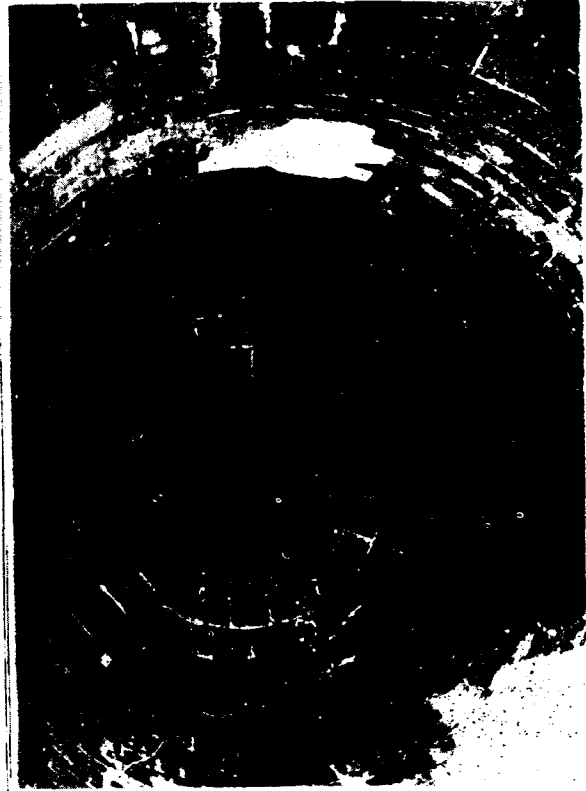
Resim : 55 — Holy Apostles K:lisesi - Ani

Resim : 48 — Kitaplık - Sarahin

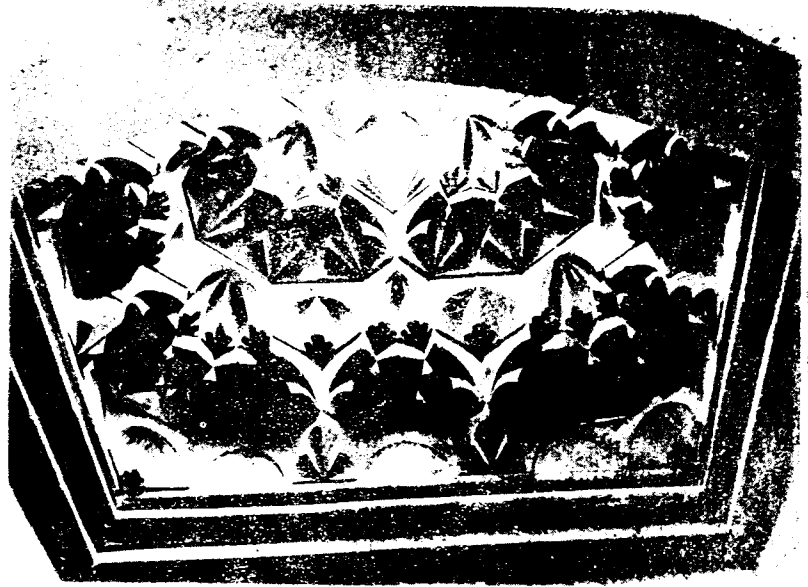
Resim : 50 — Kilise - Hagbat

Resim : 49 — VVan - Muradiye 2. kilisenin kubbesi

Resim : 51 — Holy Apostles Kilisesi - Ani (Mastaba - Zamat

Resim : 58 b — Ebu Muammeran Camii (Menucehr, Şeddanlı) - Ani Resim : 59 — Manastır - Ani - Hoşavenk (Horomos Vank)

Resim : 59 b — Manastır - Ani -
Hoşavenk (Horomos Vank)

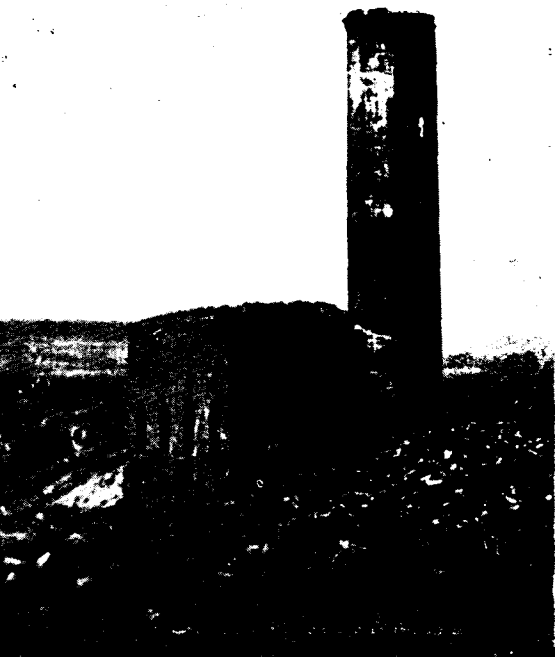
Resim : 59 a — Manastır - Ani - Hoşavenk (Horomos Vank)

Resim : 56 — Jamatoun Kilisesi - Guechard (Aurivank)

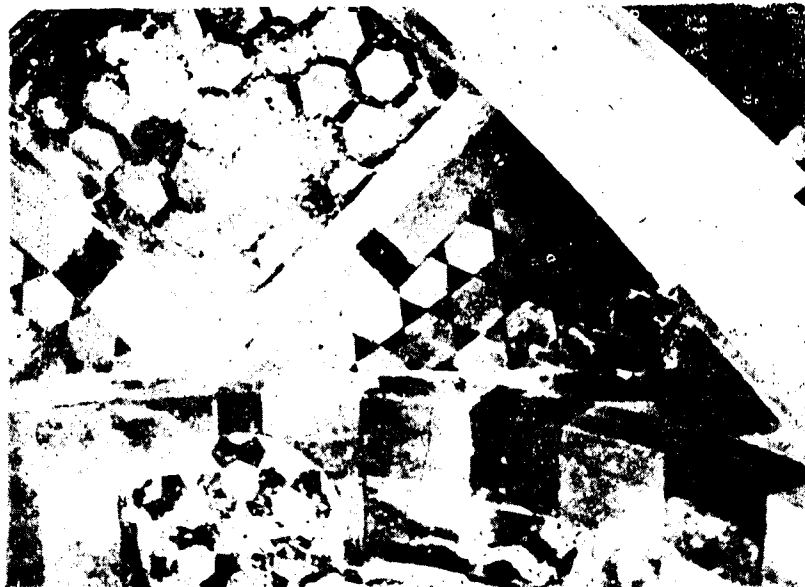
Resim : 57 — Holy Apostles Kilisesi -

Resim : 58 — Ebu Muammeran Camii (Menucehr, Şeddanlı) - Ani

Resim : 58 a — Ebu Muammeran Camii
(Menucehr, Şeddanlı) - Ani

Resim : 61 b — Holy Apostles Kilisesi - Ani

Resim : 61 c — Holy Apostles Kilisesi - Ani

Resim : 62 — Ebul Muammeran Camii - Ani

Resim : 62 a — Ebul Muammeran Camii - Ani

Resim : 59 c — Manastır - Ani
- Hoşavenk (Horomos Vank)

Resim : 60 — Monolîthique Manastır (12. yy.)

Resim : 61 — Holy Apostles Kilise

Ani

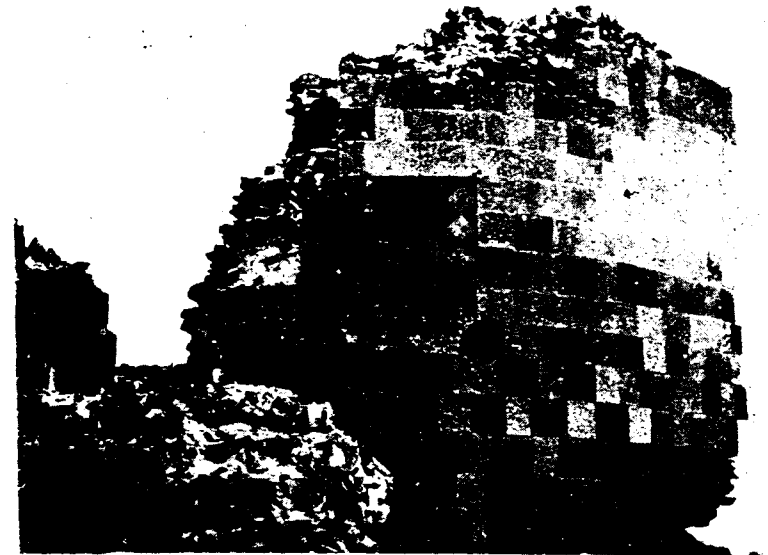
Resim : 61 a — Holy Apostles Kilsesi - Ani

Resim : 64 — Saint - Tathee Kilisesi - Kuzey İran

Resim : 65 — Couvent Kilisesi - Magaravank

Resim : 66 — Asi nehrine doğru açılan kapının sağındaki burg - Ani

Resim : 67 — Sultan Sarayı - Ani

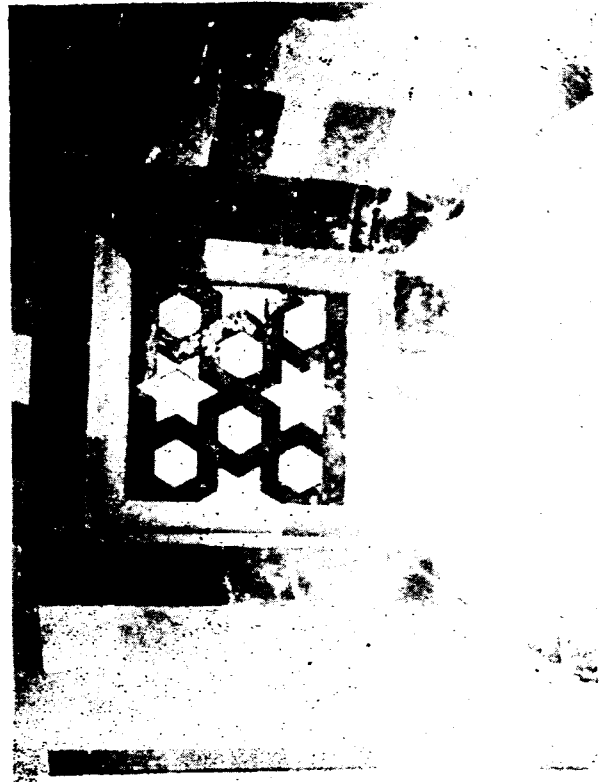
Resim : 62 d — Ebul Muammeran Camii - Ani

Resim : 63 — St. Thaddeus (Karakilise Kilise)
İran Azerbavcan'ında

Resim : 62 b — Ebul Muammeran Camii - Ani

Resim : 62 c — Ebul Muammeran Camii - Ani

Resim : 69 b — St. Gregoire (1216) - Amagou

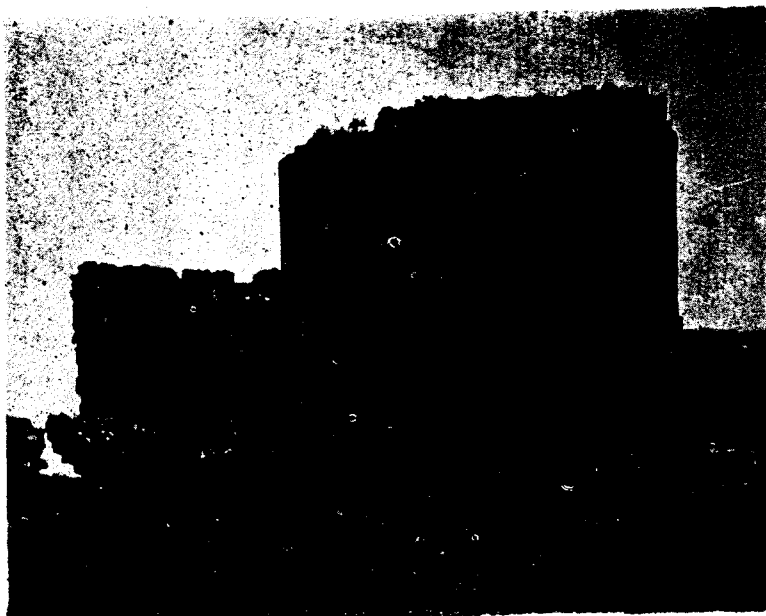
Resim : 70 — Reghward (14. yy.) Kilisesi

Resim : 71 — Zweietagen Kilisesi (1321) Jegwart

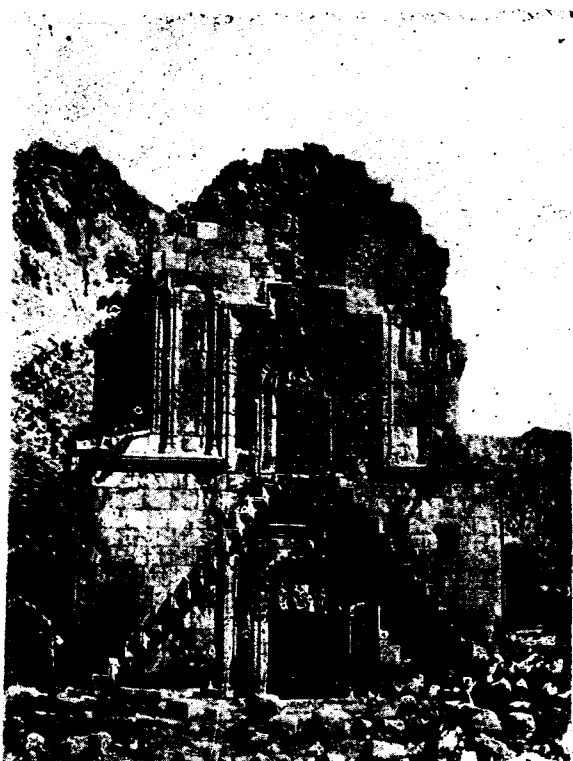
Resim : 72 — Ganzasser Manastiri (13. yy.)

Resim : 67 a — Surlar - Ani

Resim : 68 — Surlar - Ani

Resim : 69 — St. Gregoire
(1216) - Amagou (Noravank Manastiri)

Resim : 69a — St. Gregoire (1216) - Amagou (Restorasyondan son

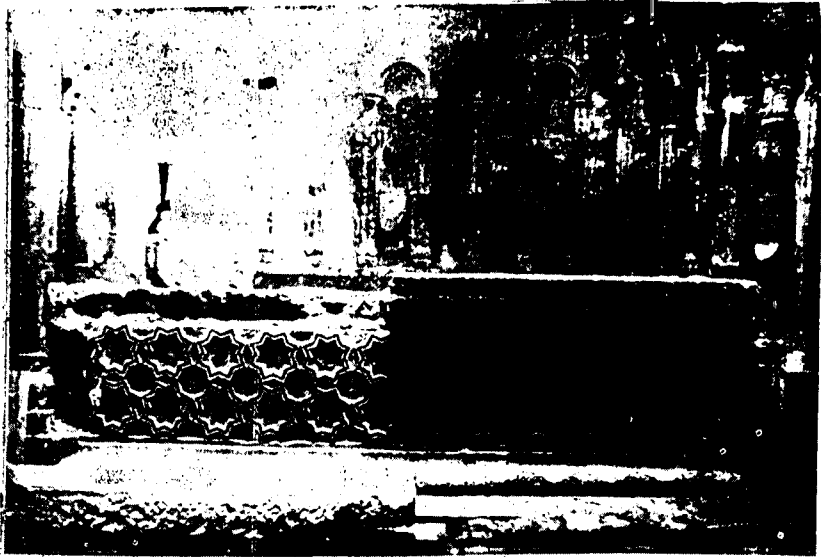

Fig. 164. — MAGAVARANK — *Le couloir de l'architecture chrétienne (XI-XIII siècles)*

Resim :76— Magavarank Manastırı

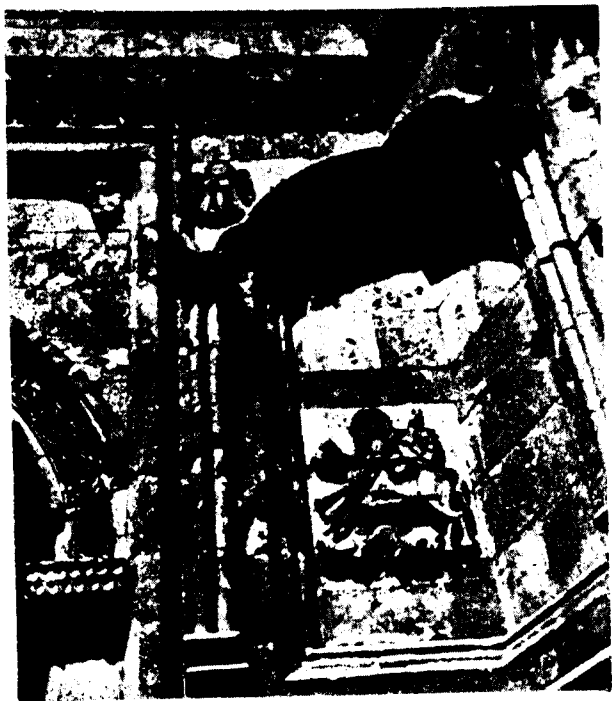
Resim : 76 a — Magavarank manastırı

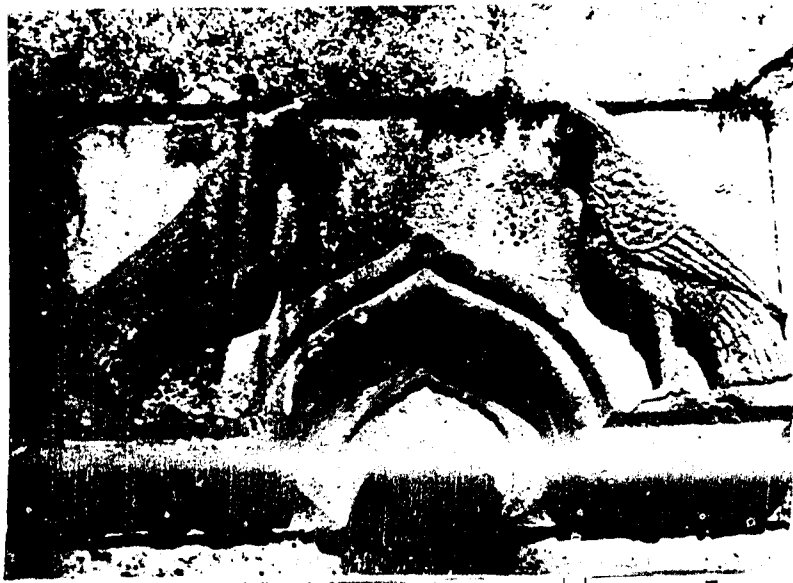
Resim : 77 —
Ohanovangue Killisesi

Resim : 78 — St. Gregory Tiğran (Şirli) Killise

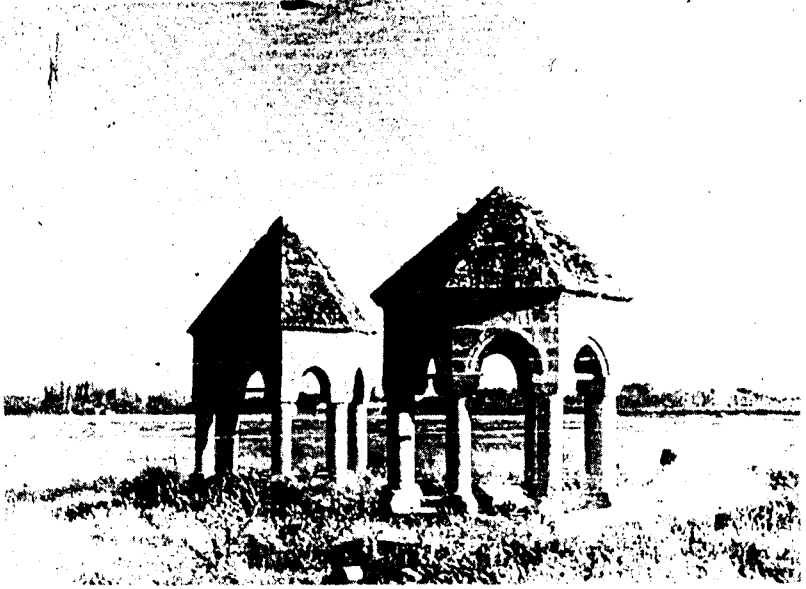
Resim : 73 — Sainte
Tathee Manastiri

Resim : 73 a — Sainte
Tathee Manastiri

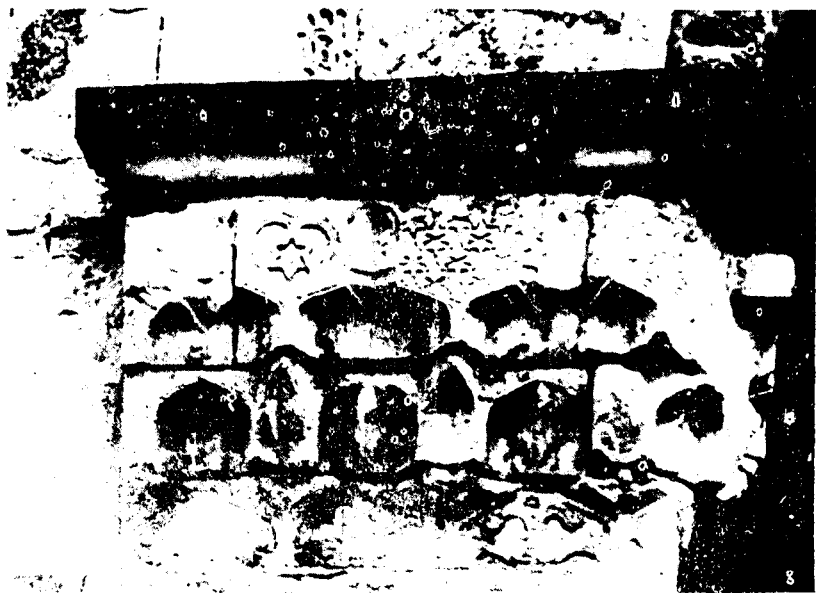
Resim : 82 — Eski Van'da 2 kümbet

Resim : 83 — Ayasolva Kilisesi - Trabzon

Resim : 83 a — Ayasofya
Kilsesi - Trabzon

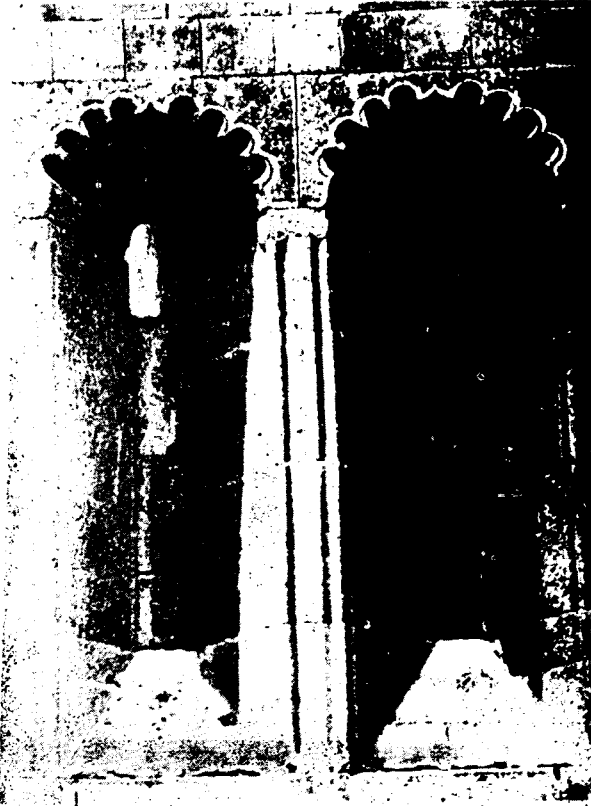

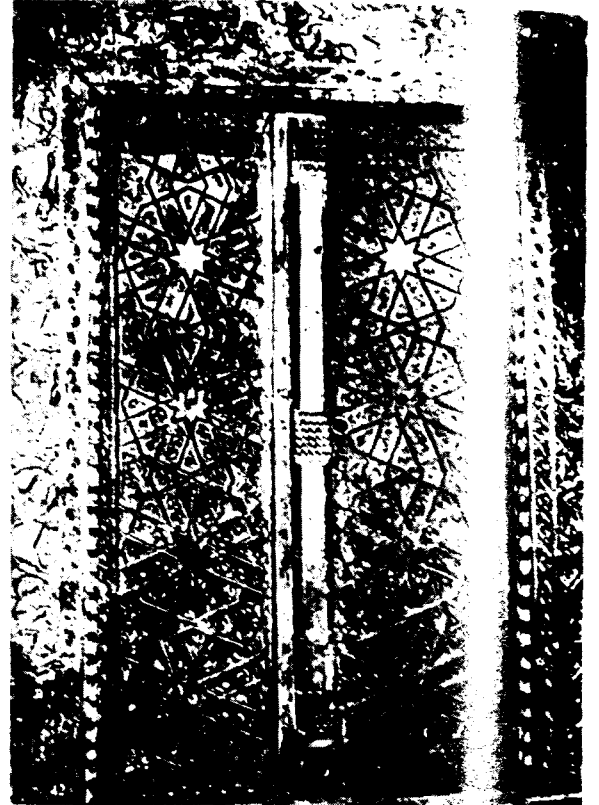
Resim : 78 a — St. Gregory Tiğran (Şirli Kilise)

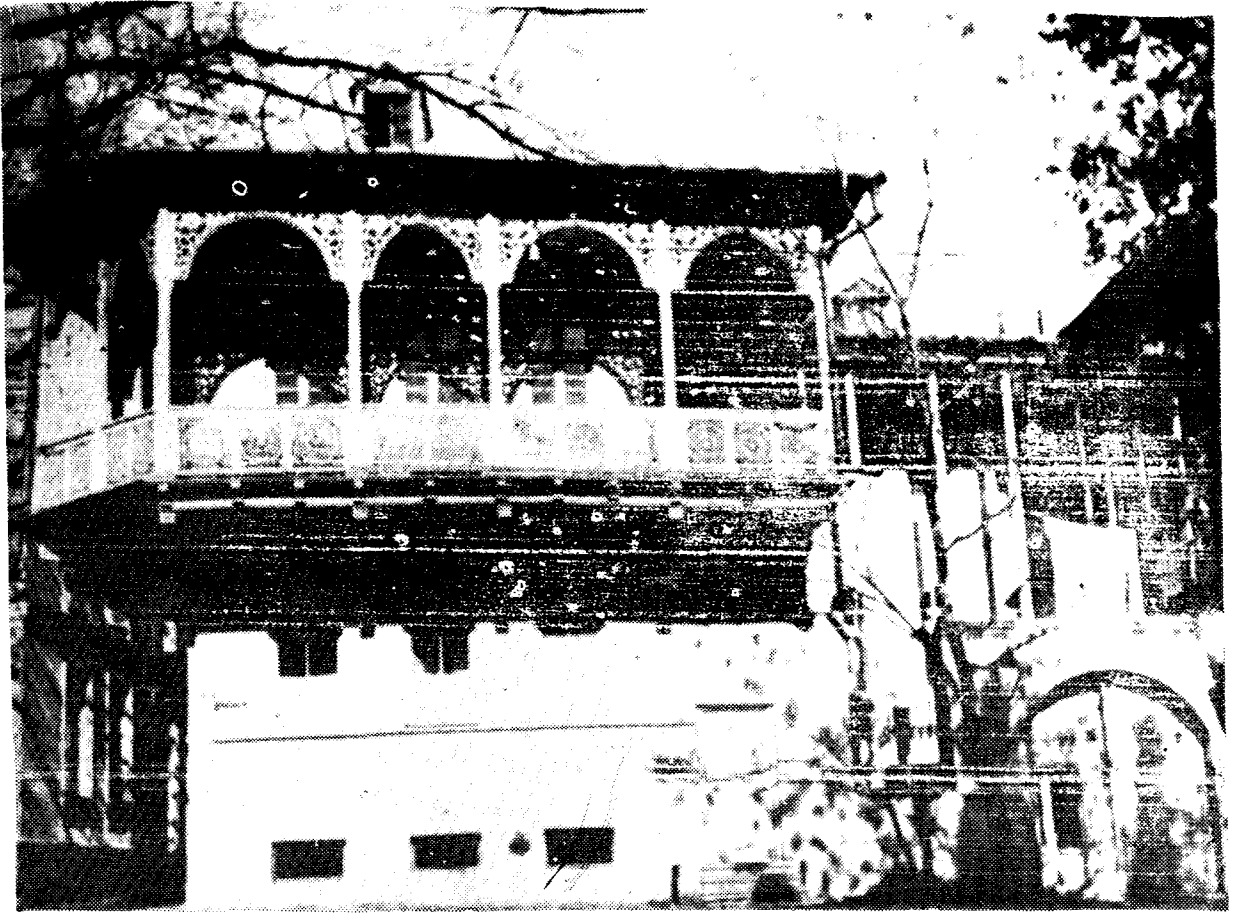
Resim : 79 — İkortha Kilisesi

Resim : 80 — Manastır - Hovannavank

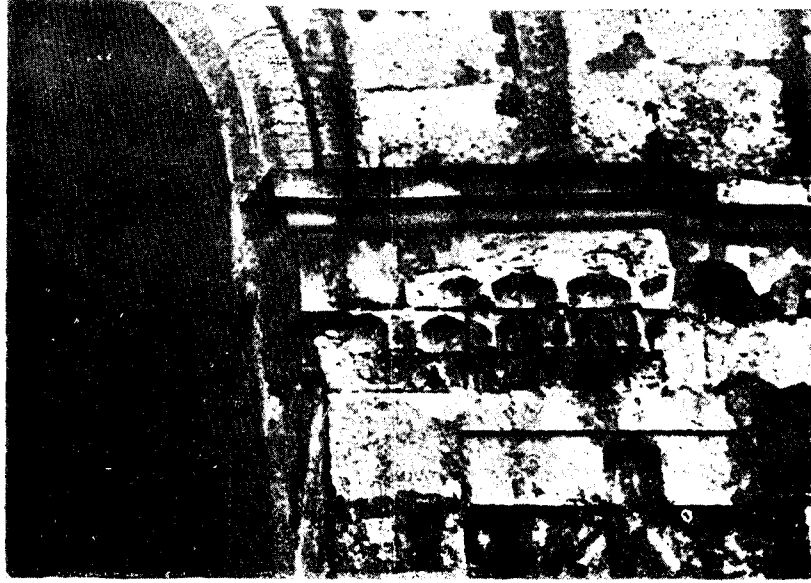
Resim : 81 — Bir kapı

Resim : 85 — Tiflis'te bir ev

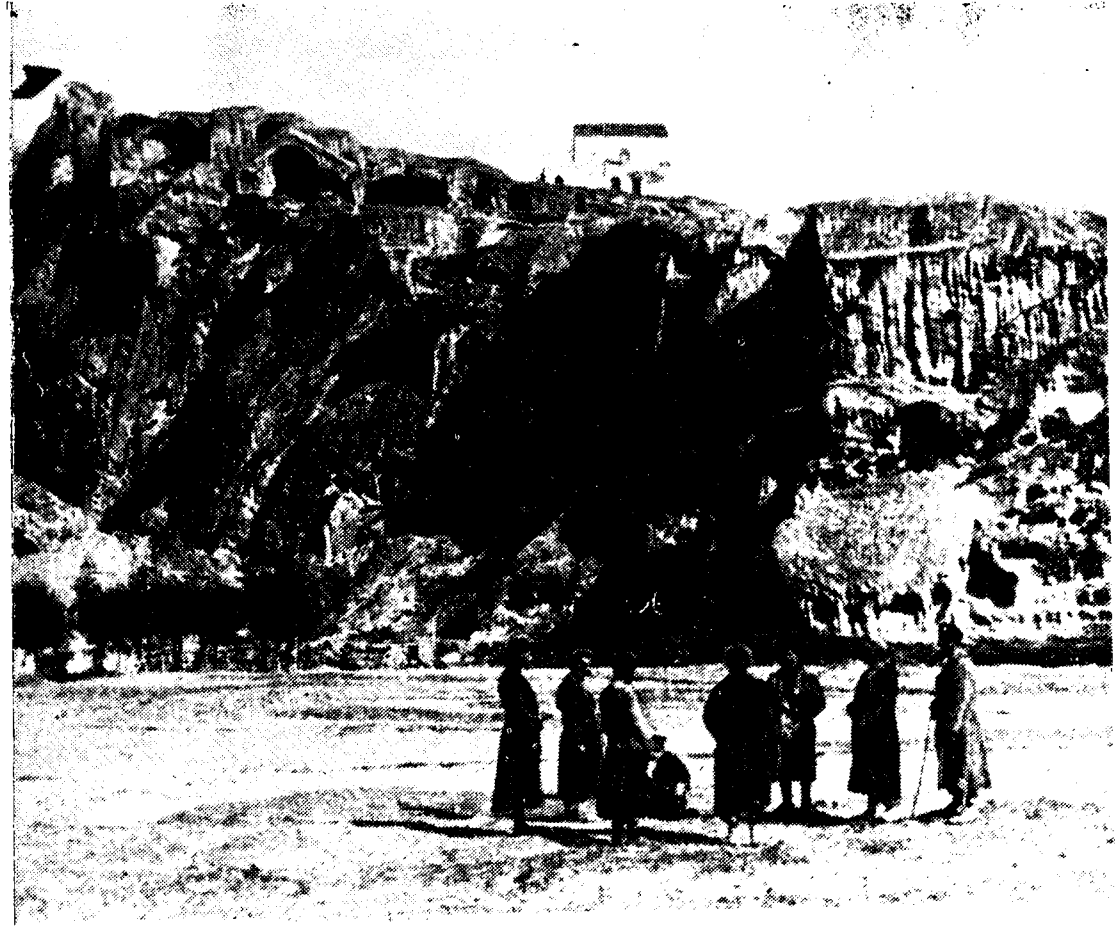
Resim : 87 — Ani'de bulunmuş bir tabak

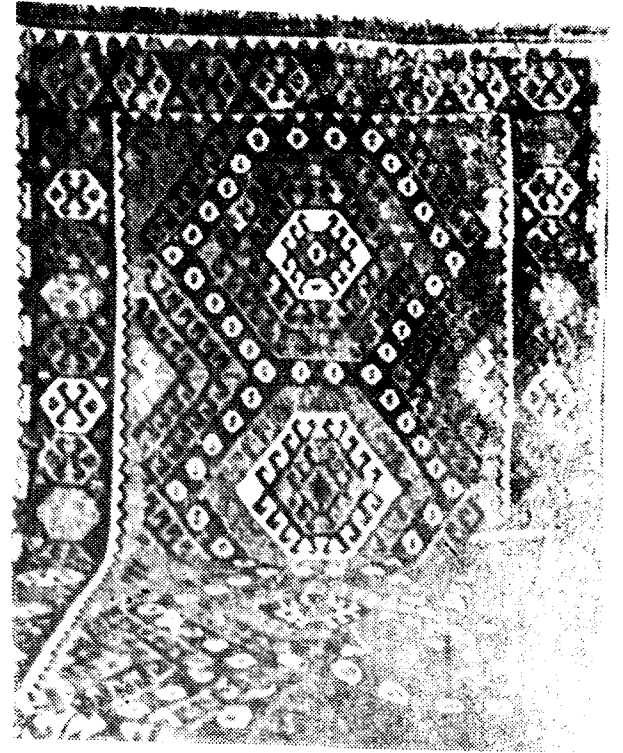
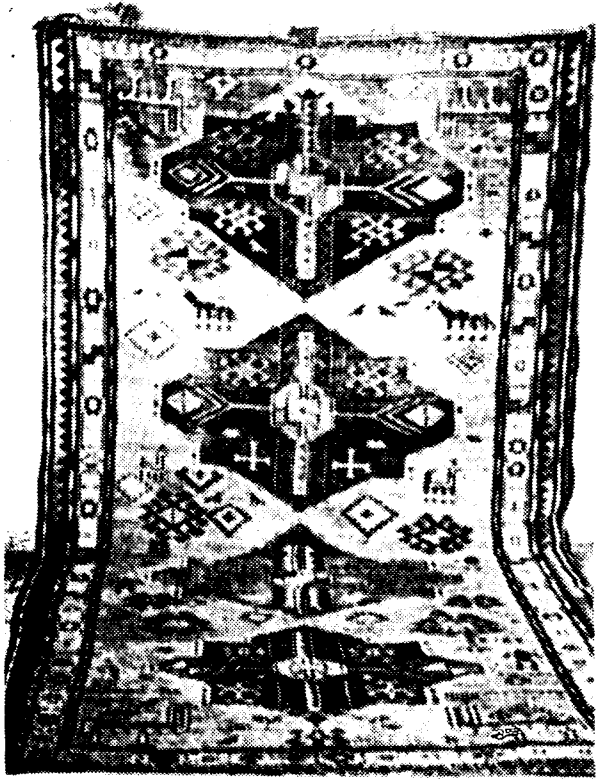
Resim : 83 c — Ayasofya Kilisesi - Trabzon

Resim : 83 d — Ayasofya Kilisesi - Trabzon

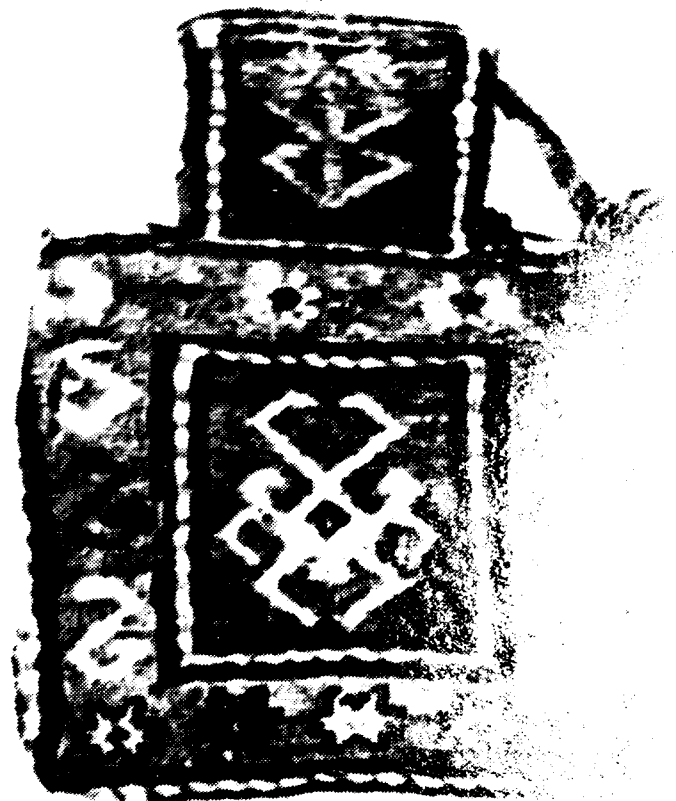
Resim : 84 — Kafkas giysileri içinde Ermeniler

Resim : 88 — Kilim

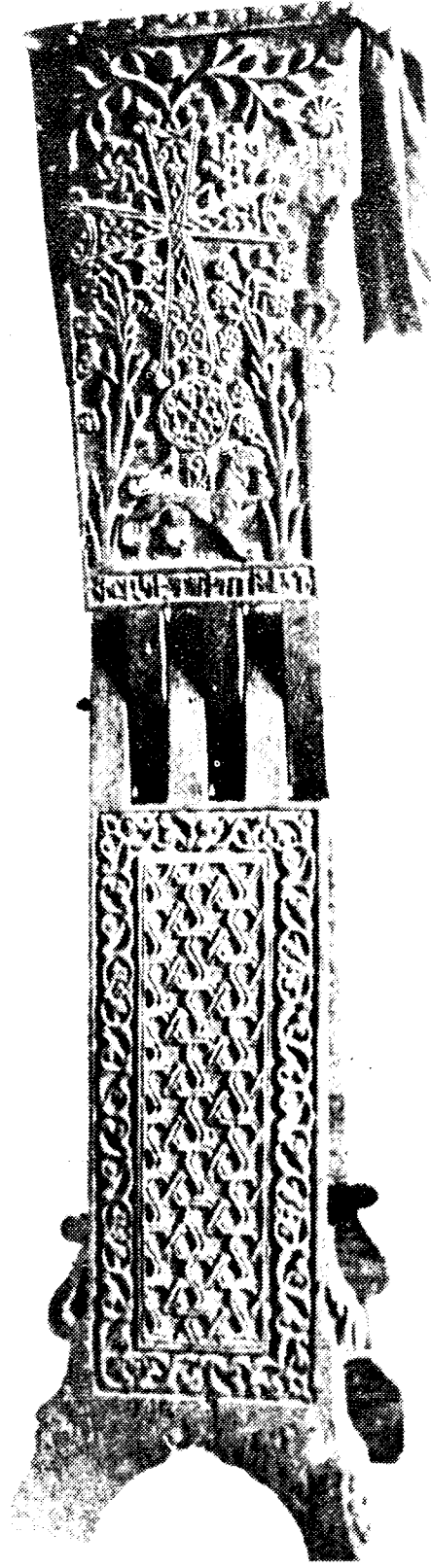
Resim : 89 — Kese

Resim: 90 — Heybe

Elvan of cross stone

abney carved folding

Resim : 93 — Holy Sign (Sourb Nshan, Holy Cross) Kilisesi - Hagbat

Resim : 94 — Kaçkar Ermeni mezarlığı

Resim : 95 — Apanan yakınında göçebe gruba ait mezarlar

Resim : 91 — Kilim

Resim : 92 — Ayvaz Serkiz

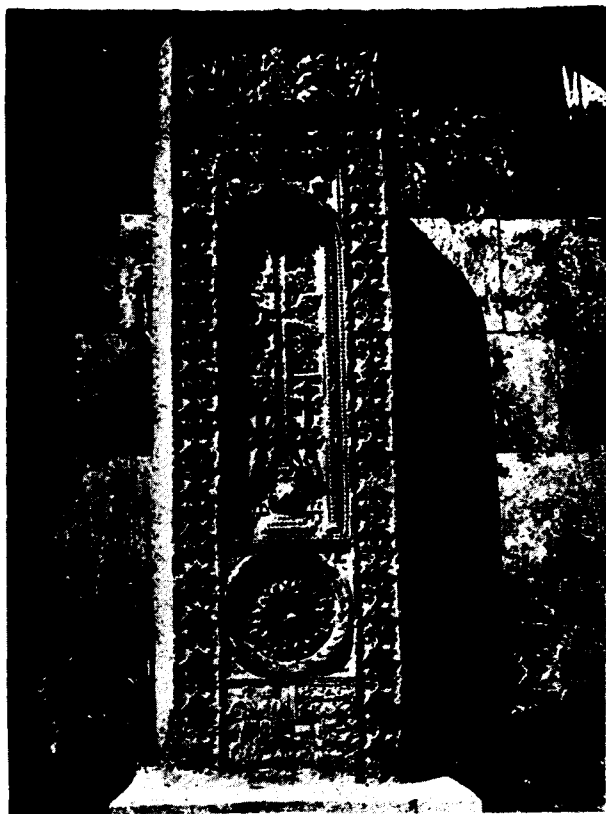
Resim : 98 — Kaçkar Ermeni mezarı

Resim : 100 — Kaçkar Ermeni mezarı

Resim : 99 — Kaçkar Ermeni mezarı

Resim : 96 — Kaçkar Ermeni mezarı.

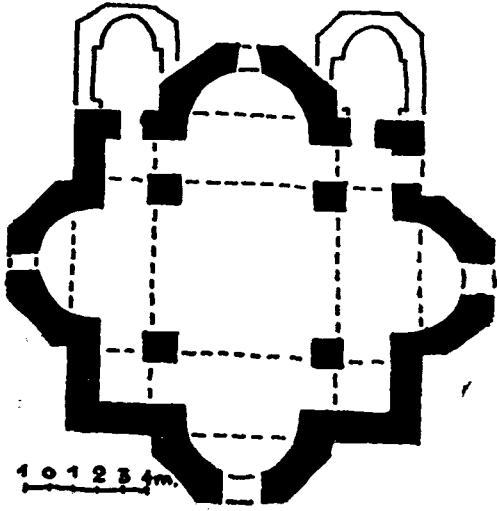
Resim : 96 a — Kaçkar Ermeni mezarı

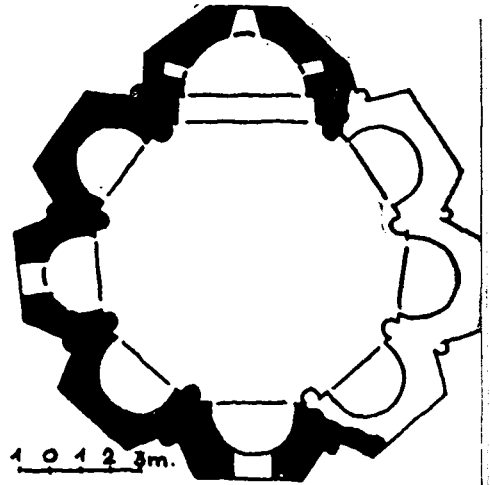
Resim : 96 b — Kaçkar Ermeni mezarı

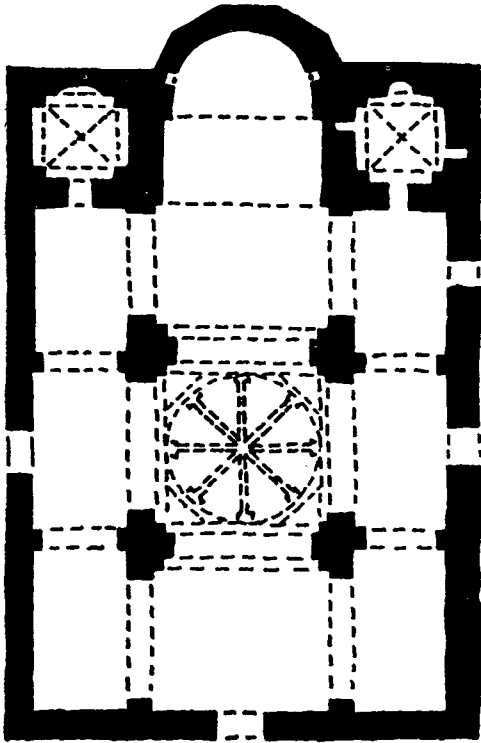
Resim: 97 — Kaçkar Ermeni mezarı

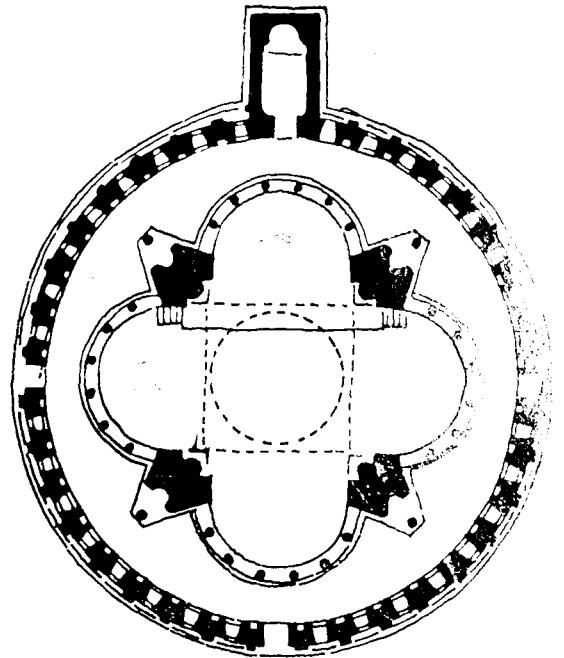
Cizim : 1

Cizim : 2

Cizim : 3

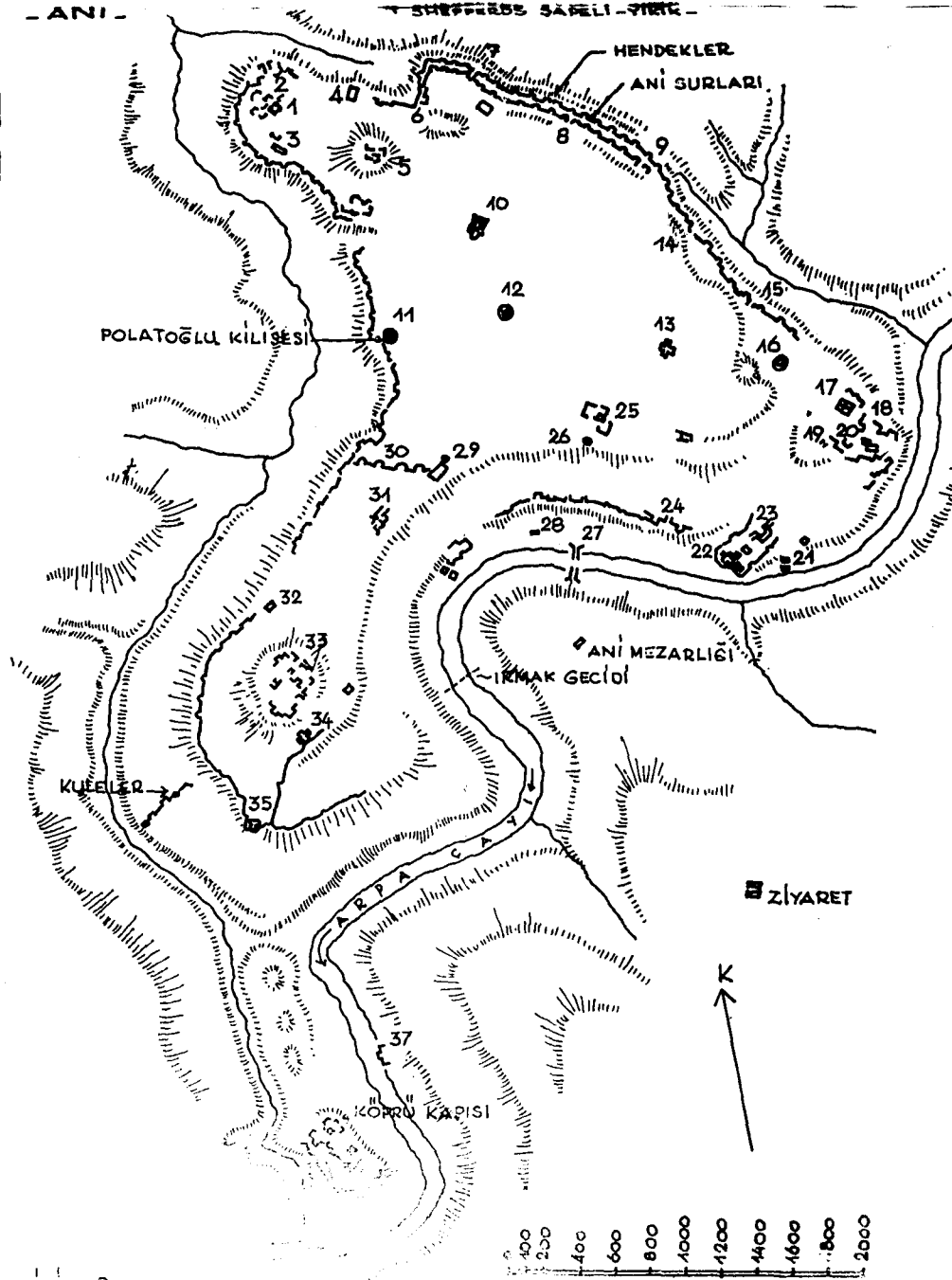
Cizim : 4

Resim : 101 — Şeyh Şem'eddin Türbesi - İran

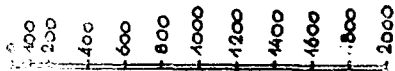

Resim : 102 — Sultan Tekeş Kümbeti - Ügenc

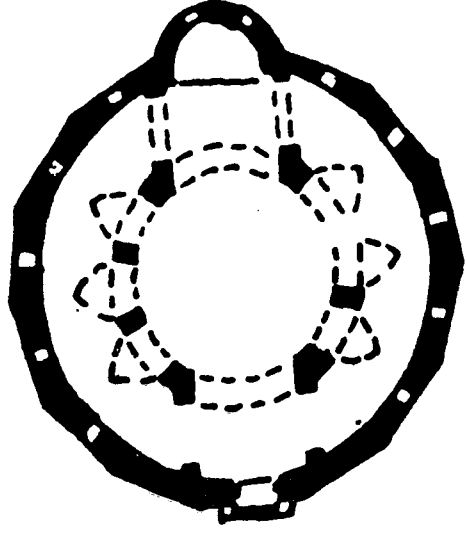

Çizim : 9

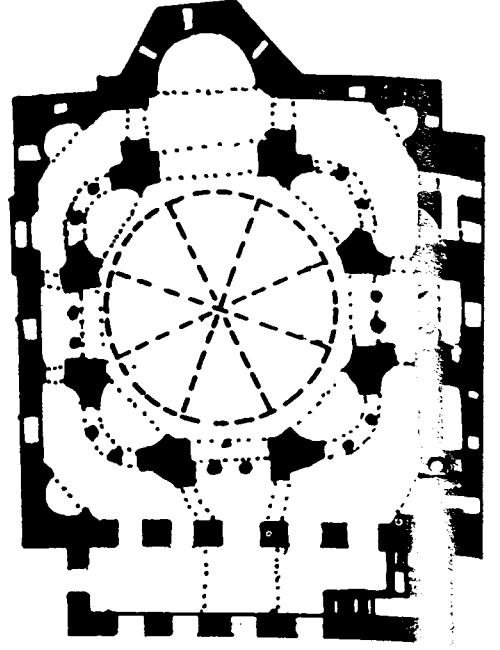
Çizim : 9:

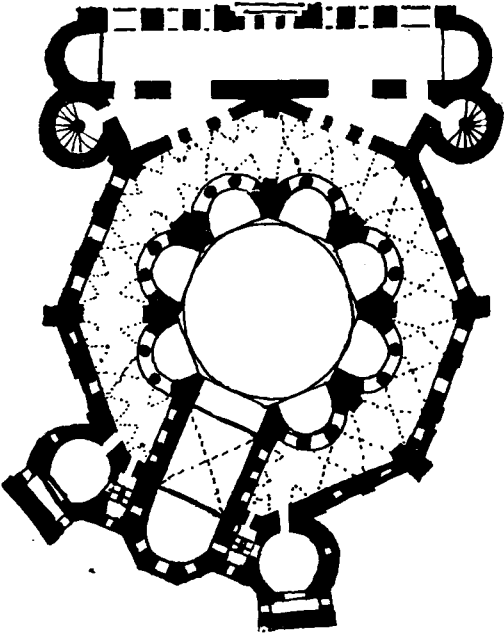
- 1 - SULTAN SAHAM
- 2 - KIŞLA
- 3 - KAYAYA OYULMUŞ KİLİSE
- 4 - ÇOK ESKİ BİR KİLİSE
- 5 - GREGORY GAGIK I KİLİSESİ 1000 M:
- 6 - KAPI YIKINTILARI "EĞRİ BUCAK KAPISI"
- 7 - KARS KAPISI "ÇİFT BEDEN KAPISI"
- 8 - ORTA KAPI "ARSLANLI KAPI"
- 9 - SATRANÇLI KAPI "HIDIRELLEZ KAPISI"
- 10 - HOLY APOTRES KİLİSESİ 11. Y.Y. "MASTABA"
- 11 - GREGORY APUGHAMRENTS KİLİSESİ 1030 M:
- 12 - BOZ MİNARELİ CAMİ "MENÜÇEHR CAMİİ" -YIKIK-
- 13 - TANRI MERE KİLİSESİ (ST. STEPHEN)
- 14 - ACEMOĞLU (MAMAHATUN) KAPISI
- 15 - MAĞMUR DERESİ KAPISI (ACEM AĞILI KAPISI)
- 16 - REDEEMER KİLİSESİ 1036 M: "KEÇEL KİLİSE"
- 17 - HAMAM
- 18 - BEY SEKİSİ KAPISI "YER ALTI ŞEHİR GİRİŞİ"
- 19 - YAĞHANE
- 20 - ST. GREGOIRE KİLİSESİ 1215 M: "ŞİRLİ KİLİSE"
- 21 - KÜÇÜK ŞAPEL
- 22 - BEKHENTZ MANASTIRI "BAKİRELER MA: 1256"
- 23 - SARAY KALINTISI VE TONUZ ÖRTÜLÜ MERDİVEN
- 24 - DVİN KAPISI "KÖPRÜ KAPISI"
- 25 - KATEDRAL 989-1001 "FETHİYE CAMİİ"
- 26 - MİKDAT PEHLİVAN TÜRBESİ 11. Y.Y. -YIKIK-
- 27 - KÖPRÜ
- 28 - MADEN SUYU KAYNAĞI
- 29 - MAHKEME "EBUL MUAMMERAN CAMİİ VE MİNARE"
- 30 - ORTA ANİ SURLARI
- 31 - AŞUT KİLİSESİ
- 32 - SARAY KİLİSESİ
- 33 - İÇKALE
- 34 - SARAY KİLİSESİ "KAMSARAKANLI" 11. Y.Y.
- 35 - İÇKALE MANASTIRI (ONGEN, 622 ?)
- 36 - KIZKALESİ
- 37 - KÖPRÜ KALINTISI

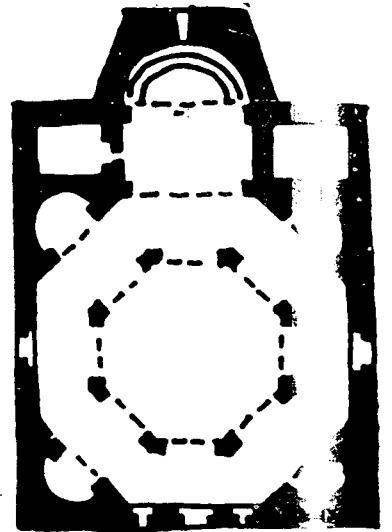
Çizim : 5

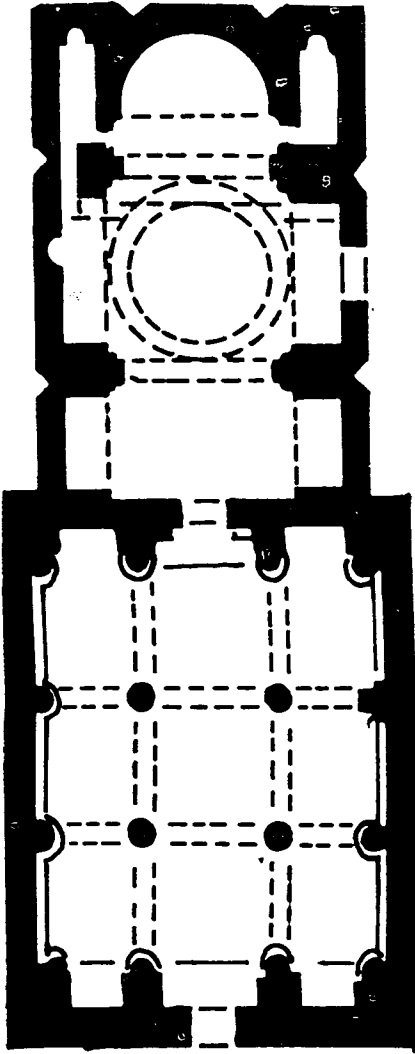
Çizim : 6

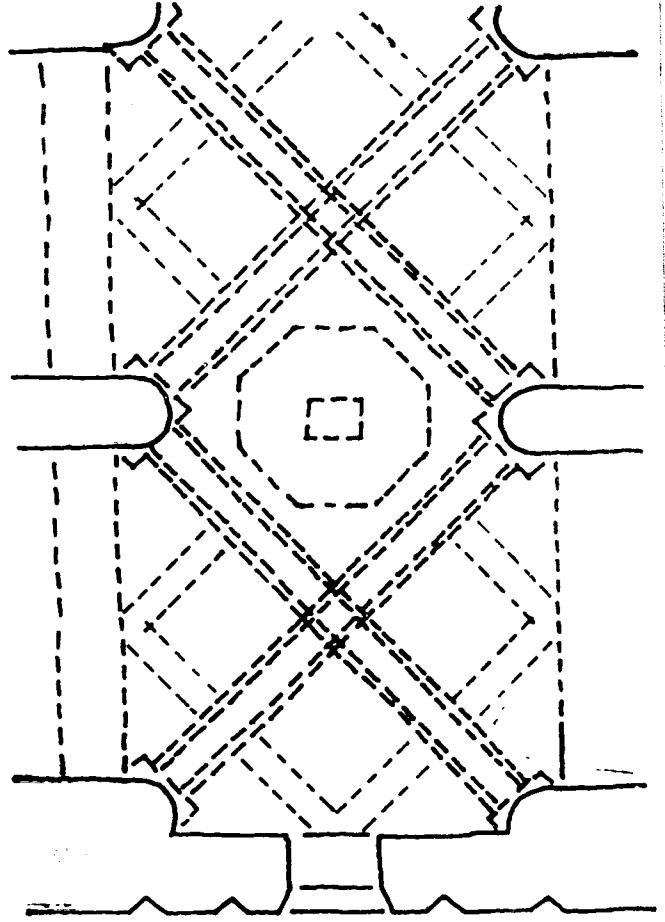
Çizim : 7

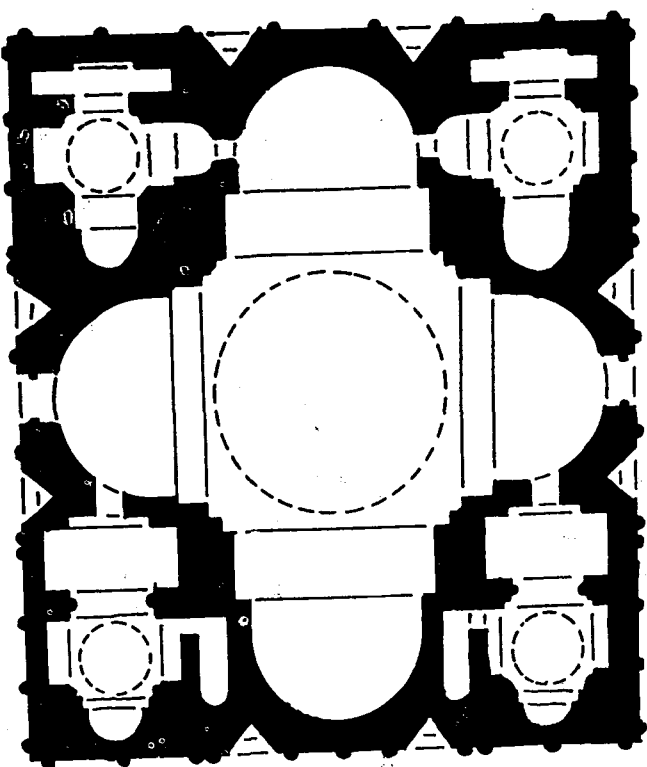
Çizim : 8

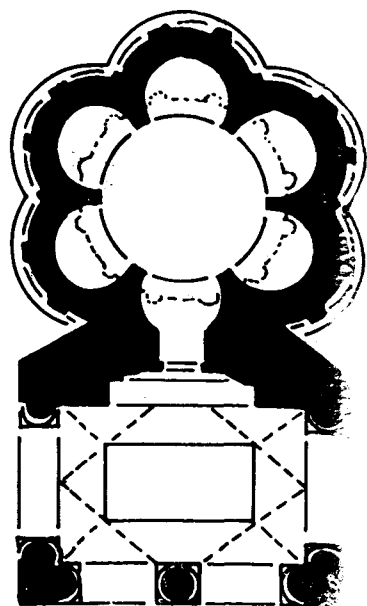
Çizim : 14

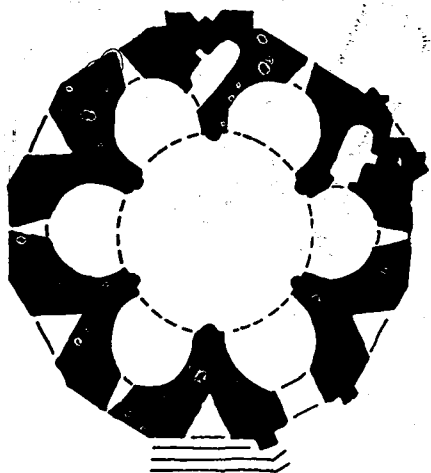
Çizim : 15

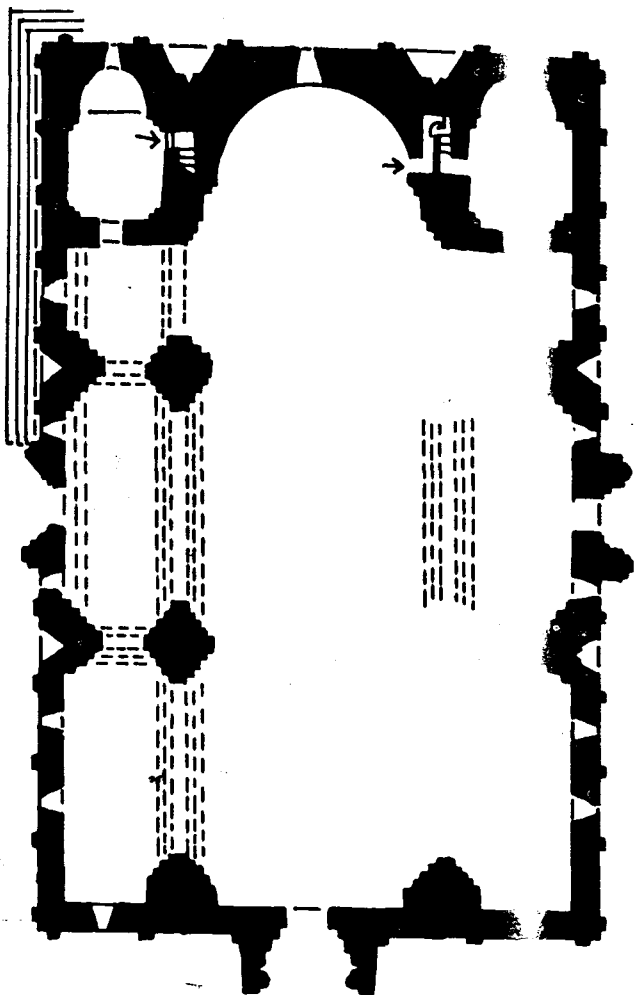
Çizim : 10

Çizim : 11

Çizim : 12

Çizim : 13